महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य तृतीयं प्रकाशनम्

रामराज्यम्

पूर्णप्रसादः 'ब्राह्मणः'

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

प्रकाशकः

महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

प्रथमं सस्करणम्- ५००

प्रकाशनकालः :-विश्वविद्यालयदिवसः (आषाढकृष्णदशमी), २०४६

मूल्यम् :- २५।-

मुद्रकः :- महेन्द्र-संस्कृत-विश्वविद्यालय-मुद्रणालयः

ससर्वाधिकारम्

समर्पणम्

अस्मच्चिराकाङ्क्षामूर्तरूपाय महेन्द्र-संस्कृत-
विश्वविद्यालयाय सश्रद्धम् सविनयं
समर्पयेऽहमिदं रामराज्यखण्ड-
काव्यम् ससर्वाधिकारम्

—लेखकः

प्रकाशकीयम्

नैपालकाधुनिकसाहित्येतिहासे कुलचन्द्र – सोमनाथ – दधिराम – पूर्णप्रसादादयः केचन विलक्षणधिषणा विचक्षणाः सुरगिरा राष्ट्रगिरा च साहित्य-साधनामकार्षुः। यद्यपि पूर्णप्रसादे उपर्चर्चितेष्वन्यकविषु इव शास्त्रीयं प्रगाढ-चिन्तनं नोपलभ्यते, तथापि स्वकालभवगतिशील – राजनीतिक – जीवनाश्रित-वस्तुतथ्याभिव्यक्तौ अयमन्याननतिशेते।

स्वर्गीयः पूर्णप्रसादब्राह्मणः राष्ट्रभाषायामाख्यानसाहित्ये प्रायो लघुकथासु स्वानुभूत - सामाजिकजीवनस्य विशेषतो निर्धननेपालीयानां दुरवस्थायाः मर्मस्पर्शि चित्रणमकार्षीत्। अनेन नेपालीयभाषायां निबद्धे 'एक कथा' नाम-कलघूपन्यासे (२०४०) तात्कालिकशासनपद्धतेः वास्तविकस्वरूपेण सह तद्भावि-दुष्परिणामसंभावना च सम्यक् प्रत्यङ्कितेति राजनीतिकसाहित्यकारोऽयमिति नतिरोहितं प्रेक्षावताम्।

स्वर्गीयब्राह्मणेन रचितानि त्रिचतुराणि संस्कृतप्रबन्धकाव्यानि राज-नीतिमाश्रितानि। तेषु अन्तिममिदं 'रामराज्यम्' (२०४३) अनुष्टुप्छन्दसि पञ्चसु सर्गेषु निबद्धं मौलिकं खण्डकाव्यम्। अस्य रचनायाम् अलङ्कारप्रयोग – रस-समावेशादिवैलक्षण्येन कलापक्षं समुज्ज्वलयन् चमत्कारप्रदर्शनं नाभीष्टम्, परन्तु सरलमधुरगिरा राज्यव्यवस्थायाः सौरूप्य-वैरूप्य-विश्लेषणमेवैषणीयं कवेर्दृश्यते। प्राचीनमार्षमितिवृत्तमवलम्ब्य निबद्धेऽप्यस्मिन् काव्ये स्वकालभव-राजनीतिकप्रणाल्याः साङ्गत्य–वैसङ्गत्य – गवेषणायां कविश्चञ्चूर्यते। आदर्श-मानवं दाशरथिं चरितनायकमभ्युपेत्य कविर्मार्गयति – रामराज्यादर्शे स्थापनीयं नेपालराज्यं लवणासुरराज्यायितं माभूत्, भूभारहररामवत् प्रतिष्ठाप्यो भूपालः दशकन्धरसरणिं मा निनीषि। अधिनायकवादे राष्ट्र – राष्ट्रियतादिडिण्डिमघोषः कदापि साफल्यं न यातीति कविरभिप्रैति —

"प्रजाः सेव्याः प्रजाः स्नेह्याः, को राष्ट्रः प्रजया विना,।
तत प्रजैव हि सर्वस्वं, राष्ट्रस्येति विभावय। (२/५६)॥"

किञ्च नैसर्गिक – मौलिकाधिकारवञ्चिता जनाः पशूयन्ते इति कविहृदयं दोदूयते —

"स मौलिकाधिकारेण, जनान् राज्ये प्रवञ्चयन् ।
मानवानां पशूनाञ्च, भेदानपनिनोषति ।। (३/३०)"

नृपस्य प्रजाभिः सह साधीयान् सम्पर्को भवतु, न पुनस्तादृक् सम्पर्कः मध्यस्थेन क्षुद्रवर्गेण विघात्यः इति कविराशेते —

"प्रजानां दुःखकष्टादि, श्रोतव्यं भूभुजा स्वयम् ।
भवितव्यं नैव तेन, दुर्दर्शेन प्रजाजनैः ।। (४/४६)"

अथ च दुर्न्ययेन जनानां बन्दीकरणं तेषां वाक्प्रकाशनादिस्वातन्त्र्यापहरणञ्च कविर्मुक्तकण्ठं गर्हते —

"पिशुनैः कण्टकैर्न्ययैश्चापि बन्दीकृता वयम् ।
नैव किञ्चिन्मनोनीतं लेखितुं भाषितुं क्षमाः ।। (३/३७)"

अधिनायकवादे स्वाधिनायकं राष्ट्राध्यक्षं परितः स्थिताः स्वार्थपराः अधिकारिणः परस्परप्रशंसां कुर्वन्ति, इति कविश्चित्रीयते —

"अध्यक्षत्वेन सर्वत्र तद्भक्ता एव संस्थिताः ।
परस्परं प्रशंसन्ति अहो रूपमहो ध्वनिः ।। (३/३१)"

इत्थं सांविधानिकराजतन्त्रानुगतप्रजातन्त्रमनुसृत्य विकासपथं जिगमिषूणां संस्कृतसाहित्येऽधीतिनां नेपालवासिनां कृते आर्षीमादर्शराज्यमर्यादामभिव्यञ्जयदिदं काव्यमतीवोपयोगीति प्रकाशनमेतस्य समीचीनं मन्यामहे ।२०४६ तमवैक्रमाब्दे प्रारब्धमुद्रणमपि परिस्थितिवशाद् अवरुद्धप्रकाशनमिदं काव्यं सम्प्रति प्रकाश्यतायै पूर्णतां गतमिति मुद्रणकार्ये संलग्नाः सर्वे सहयोगिनो धन्यवादार्हाः ।

मंगलाचरणम्

तर्कोर्मिमद्धर्मकर्मदर्शनागाधसिन्धुषु
असंख्यासंख्यसंख्यावज्जनविश्रुतनामसु
प्राप्तश्रेष्ठगुरूपाधिवैशिष्टयालङ्कृतात्मसु
मत्पूजनीयगुरुषु श्रीजुनानाथशर्मसु
कृतभक्तिप्रणामोऽहं रामराज्यप्रकाशिनीम्
पुस्तिकां प्रणयाम्येतां विश्वक्षेमविवर्धिनीम्

पूर्णप्रसादः 'ब्राह्मणः'

किञ्चिद् वक्तव्यम्

ऐतिहासिक एव रामोऽत्र काव्ये मयोपश्लोकितो न भगवान्
मः । मन्ये न साधु विहितम् भगवद्भावेन रामं परिचाययद्भिर्वर्णयद्भि-
ल्मीकिव्यासादिभिरपि । यतो रामस्य तथा भगवद्भावे कृत आक्षेपो
नैव भवति दास्यां मन्थरायाम्, महाराज्ञ्याम् कैकेय्याम् तथा राक्षस-
यके दशकन्धरेऽन्येषु रक्षःसु वा । अघटितघटनापटीयसः सकलशक्ति
ामर्थ्यभाजः सर्वान्तर्यामिनो रामस्य किमीयं मन उद्यच्छेत् स्तोकमपि
प्रियं कर्तुम् ? यतः स एवाऽस्ति विनेताऽपि स्वाम्यपि दुश्चरितानां
चरितानां वा जनानां, तत्संकल्पविकल्पकारणानां समनसां सकलेन्द्रिया-
ाम् तथा सकलभौतिकविश्वैककारणभूतायास्त्रिगुणात्मिकायाः प्रकृत्यपर-
न्या मायायाश्च । तेन तथा सर्वशक्त्यैश्वर्यसेवितस्य भगवत्तावतो
मस्य पुरतोऽलमेतान् वराकान् अकिञ्चित्क्षमतावत आक्षिप्याऽन्यथा
ाव्य च ।

दाशरथे रामस्य भगवत्ता प्रचारेण कियतां वा जनानाम् भौतिक-
ारे उपाकरोत् प्रोत्साहयितुमपारयच्च तैस्तैः कृतः सबृहन् रामायणग्र-
निवन्धसङ्घातोऽपि ? किमेतेन जनानां रामादर्शप्रशिक्षणं क्वचित् सम्-
ति ? तर्हि पङ्गुर्महोच्चपर्वतलङ्घनायेव नानागार्हस्थ्यप्रपञ्चानलदाहेर-
ङ्गा जना रामस्योच्चादर्शानुकरणाय प्रोत्साह्यन्ते ? तत् कुतोऽपि नोपप-
भगवद्भावमारोपितस्य रामस्य चरितवर्णनं भौतिकादर्शाय । एष एव
कारो रामचरित्रवर्णनस्य, यो नाऽशक्नोदद्यावध्यपि जनानां हृदयेषु
नस्य तमादर्शम् अङ्कयितुं, येन लोकव्यवहारेऽपि कस्यचित् पितुः सत्यस-
तासंरक्षणाय रामस्येव तत्पुत्रस्याऽधुनिकस्य राज्यलोभत्यागात्मकः आदर्शः
चिद् द्रष्टुं श्रोतुं वा शक्येत !

तेन रमन्ते योगिनो यस्मिन्, कीर्तयन्ति च साम्रेडम् यत्पुण्यं
म औपनिषदिकामन्त्रा अपि – 'हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे !'
ा, स परमात्मा रामस्तु भक्तानां हृदयाऽभ्यन्तरे एव निवसति, न भ्रमप्र-
द्लोभादिदोषदूषिते ईदृशे काव्येऽवतरति मादृशानामन्यादृशानां वा ।
ाऽस्मिन् काव्ये तु राज्ञो दशरथस्य प्रासादे, महाराज्ञ्याः कोशल्याया

गर्भतो ऽन्यदेशीयराजकुमारवदेव जातः, जानुचलनयोग्यायां शैशवावस्थ
याम् इतस्ततो निकटे पतन्तमुत्पतन्तं च (काकभुशुण्डीम्) काकं प्रेक्ष
प्रासादप्राङ्गणे सप्रहर्षं सस्मितं च तम् (काकम्) उपसर्पन्, भ्रातृभि
क्रीडन्, रिङ्गन्, खाद्यं कवलयंश्च पुनः पुनस्तमेव काकमुपसर्पन् विहस
एवं बाललीलया पितरौ आमोदयन्, ततो गते च काले वयस्कतामप्यप्राप्य
त्रिलोकविजयिभिरपि पौलस्त्यादिभिः दुरुत्तोलं शैवं धनुरुत्तोल्य तद् भङ्क्त
च कन्यातलल्जम् सीतामुद्वहन्, ततश्च क्रमशस्तदातनविश्वस्य कण्टकायित
यातुधानान् स्वीयवीर्यातिशयेन निर्मक्षिकीकृत्य विश्वस्यैव कृते नल्पं तर्प
प्रीणनं च सार्वभौमं स्नेहवात्सल्यमहितं सौराज्यं प्रकुर्वन् वीरशिरोम
सार्वभौमो राजा रामोऽस्ति यो मानवोऽपि सन् स्ववीर्यप्रतापातिशये
विश्वजनीनेन महीयसा राज्यादर्शेन च मनुष्यसंख्यामत्यवर्तत । तस्
रामस्य वैयक्तिकचरित्रस्य, राष्ट्रियनीतेर्विश्वभावनायाश्चाऽनुकरणाय का
शैल्याऽहं लोकाननुरुन्धन्नस्मि । यतस्तस्य रामस्य सतात्पर्यायाः कथ
यावत् सार्वभौमः प्रचारो नो विधीयेत, तद्गुणास्तच्चरित्राणि च य
न्नानुक्रियेरन्, तावत् विश्वस्य समाजसमाजेषु, राष्ट्रराष्ट्रेषु, व्यक्तिव्य
च मिथो रागद्वेषाः, युद्धसंघर्षाः, हिंसाप्रतिहिंसाश्च नो विरंस्यन्ति, स
साधुभिर्मनीषिभिश्च चिराकाङ्क्षिता विश्वशान्तिरपि नैव जात्वपि सङ्
स्यते, सेत्स्यति चेति निश्चप्रचमेतत् । तस्माद्वर्तमानविश्वस्योत्तरोत्तरं
वृध्यमानामितामतिविषयां स्थितिमनुलोमयितुं विश्वजनीनानां विश्व
भावनानाम् सक्रियं प्रातिनिध्यं प्रकुर्वताम् रामराज्यादर्शानां कार्यान्वि
वाऽस्ति सांप्रतमावश्यकता, नो वैज्ञानिकानांनवनवानां चमत्कारिणा
आविष्काराणामनात्मभावानां, तदुन्नतिप्रगतीनां च विहिंसकस्वार्थस्
र्यवसितानाम् ।

किञ्च– विज्ञाय अविज्ञाय वा विश्वमेव तोष्टूयते रामरा
यत्र तत्र प्रसङ्गे तदुदाहरति च । परं दुर्भाग्यतोऽद्ययावदपि नाऽहमुपर
वान् क्वचिद्रामराज्यविवृतिम् – "ईदृक्षमेवाऽऽसीत् रामराज्यमिति
नचाऽहमपि वृथाऽऽत्मनः परिहास्यत्वाय अतिवच्मि– "अस्मिन् काले

ाज्यमहं यथातथं चित्रितवानिति" । परं तथात्वेऽपि रामराज्यवर्णनव्यप-
शेनैव ममैतत्काव्यम् पाठकानां हृदयेषु राष्ट्रस्य, समाजस्य, विश्वस्यैव च
ते योगदानाय कामपि सात्विकीं चेतनामुद्भावयितुं शक्नुयादेवेति यदह-
ाशासे तदेव हि स्यात् फलम् यथार्थतश्चित्रितस्याऽपि रामराज्यस्येति सत्यं
ोमुद्यते मामकीनं चेतः, न च संमिमीते मम हृदये प्रहर्षः । रामराज्य-
र्णनक्रमे आनुषङ्गिकीयमुपलब्धिर्मम । यामहमात्मनो गौणं लक्ष्यं मन्ये ।
म प्रधानं लक्ष्यं तु तदेवाऽस्ति यदहमस्य प्रस्तावनायाम् दर्शयिष्यन्नस्मि—
"स्थितप्रज्ञमार्गेण तमसो ज्योतिर्जिगमिषोर्मम साहाय्यायाऽनेन रामराज्य-
दर्शनेनाऽत्मनो मनः सबलं, सधैर्यम्, शान्तम्, एकाग्रम्, पवित्रं च भवता-
दिति । तेनैव तदात्मनो मनो रामराज्यस्य, रामकथायाः रामादर्शस्य च
र्याधाराभ्यन्तरे एव बलवत् निरुध्यमानं यथाशक्ति नियन्त्रितचापल्यं
ाऽस्ति मया । जयतु संस्कृतम् ।

०००

प्रस्तावना

हे काम, हे क्रोध, लोभ! स्थ यूयं सहजाः प्रियाः
युष्माकं विरहं सोढुं देहो मे नैव वाञ्छति
तथात्वेऽपि त्यजन् वोऽस्मि, व्रजन्नस्मि च तं परम्
रमन्ते योगिनो यस्मिन् त्यक्तविश्वविभूतयः
नीरवो मधुसन्देश आह्वयन्नस्ति दूरतः
नीरूपो मधुरश्मिश्च ह्याकर्षन्नस्ति मां बलात्
पारेजगन्मधुमयेऽनश्वरे नित्यभाश्वरे
क्वचिद् दूरे स्वर्णदेशे प्राप्तव्यं मेऽस्ति सत्वरम्
हे मुक्तिप्रतिबन्धा! मेऽस्त्यमृतत्वाय लालसा
मार्गं प्रदत्त तमसो ज्योतिर्जिगमिषोर्मम !
तस्मिन्ननन्त आलोके आनन्दे चाऽक्षरे कथम्
केनाऽध्वना वा गन्तव्यम् ? इति व्याकुलतां दधत्
नैराश्यं मा भज मनः! तत् साफल्यं हनिष्यति
आशैव नो जीवनं यत् आशैव द्वारमुन्नतेः
अथवाऽस्मिन् क्लेशमये दाहके वायुमण्डले
शान्तिं न विन्दसि, स्थैर्यं चाऽपि नो लभसे यदि
तत् सर्वप्रथमं कर्तुमनुकूलाम् निजस्थितिम्
किञ्चित् युगान्तरं गच्छ त्यक्त्वेमं समलं कलिम्
यत्राऽस्ति रुचिरं पुण्यमुदारं वायुमण्डलम्
विस्मरत् क्लेशमत्रत्यं रमेथास्त्वं सुनिर्भरम्
त्रेताऽस्ति युगमीदृक्षम् ! तदैतिह्यकपाटके
उद्घाटिते त्वं वीक्षेथा अपूर्वं रामणीयकम्
तत्र कश्चिदमर्त्यात्मा चरितैर्जगतो हितैः
अमरं कञ्चिदादर्शम् अस्ति लोकान् प्रदर्शयत्
तस्मिन् दृष्टे हे मनो मत्साहाय्यात् त्वदीप्सिताम्
निर्वृतिं, स्थिरतां, शान्तिं च लभेथा निरन्तरम
प्रेक्षस्वोद्घाटयन्नस्मि त्रेताम्, यत्र स एव हि
राजा भूत्वा स्वप्रजार्थे चिन्तयन्नस्ति निर्भरम्!

प्रथमः सर्गः

तेषु तेषु च राज्येषु
कथङ्कारं प्रजाः स्थिताः ?
मत्प्रभावा अपि प्रायो
भोगिनः सन्ति भूभुजः ।

॥१॥

प्रजानां विषये तेऽपि
भूयास्तत्कर्मचारिभिः
मृषा विवृत्या प्रायेण
संभवन्ति प्रतारिताः ।

॥२॥

तत् कञ्चित् समयं यावत्
तत्र तत्र प्रजाजनैः
साक्षाद् विहितसंपर्कः
स्वयं पश्यामि तत्स्थितिम् ।

॥३॥

एवं चिन्तयमानं तम्
रामं राज्ञां शिरोमणिम्
उपेत्य मंत्रिप्रवरः
प्रोचे प्रणतिपूर्वकम्- ।

॥४॥

''प्रजास्नेहाज् जनपदान्
राज्यानि च यियासुना
प्रभुणा सैष सप्ताहो
यात्राऽऽरम्भाय निश्चितः ।

॥५॥

किन्त्वद्य सूचनाऽऽयाता–
"मुनयो गौतमादयः
क्षिप्रमत्राऽगमिष्यन्ति
प्रभुदर्शनकाम्यया ।

॥६॥

तद् यात्रा तत्प्रतीक्षा वा
कोऽस्मत्कार्यक्रमो भवेत् ?
निर्धार्योऽद्यैव सज्जायै
संभारस्योचितस्य नः" ।

॥७॥

आकर्ण्य मन्त्रिणः प्रश्नम्
प्राज्ञो नीतिविचक्षणः
राजाधिराजः श्रीरामः
प्रोवाच समयोचितम्– ।

॥८॥

"अहो किमाप्यं सञ्जातम्
मुनीनां पुण्यदर्शनम् ?
तर्ह्यस्मदीया सा यात्रा
ऽपसार्यैव ससूचनम् ।

॥९॥

क्व श्लाघ्यं दर्शनं तेषाम्
फलितं पुण्यकर्मणाम्
स्थगिताऽपि पुनः साध्या
क्व च यात्राऽस्मदीहिता! ।

॥१०॥

तपोनिर्धूतपापानाम्
वीक्ष्य येषां मुखद्युतिम्
नृणां प्रयात्यैहिकता-
प्रेक्षिणी दृक् सदा त्रपाम् ।

॥११॥

असकृत् ताण्डवं नृत्यम्
कुर्वन्तौ जनमानसे
रागद्वेषौ निलीयेते
यान् वीक्ष्यैव विभीतवत् ।

॥१२॥

तमोऽपहे चन्द्र इव
यस्मिन् दृष्टे मुनिव्रजे
सिन्धूर्मिवद् वरीवर्धि
त्यागभावो नृणां हृदि ।

॥१३॥

तपसा सूर्यवद् दीप्त-
त्विषां तेषां समागतम्
नवं प्रसोष्यते कञ्चिज्-
ज्ञानालोकं तमोऽपहम् ।

॥१४॥

संमन्यन्ते देशिकत्वात्
अस्मत्सेव्या विशोऽपि यान्
तेऽनूचाना हि हि ऋषयः
संमान्याः सर्वथैव नः ।

॥१५॥

तपोनिर्धूतपाप्मानः
सर्वज्ञा विश्वबन्धवः
अतिमर्त्याः क्रान्तदृशो
जयन्त्येव महर्षयः ।

॥१६॥

तदाशु कतमद् धर्म्यम्
के के तत्राऽप्युपस्कराः
कानि कानि च पात्राणि
योज्यानि वसनानि च ।

॥१७॥

सौविध्यं तत् प्रदातव्यम्
येन तेषां तपोवनम्
स्मर्तव्यं नो भवेन्नित्य-
कर्मानुष्ठानहेतवे ।

॥१८॥

किं बहूक्तेन दिवसान्
यावतो निवसन्ति ते
तावतो भृत्यवर्गो न-
स्तत्सेवार्थे नियोज्यताम् ।

॥१९॥

'निवृत्तेष्वेव मुनिषु
प्रदर्श्यैव हि पद्धतिम्
यात्राप्रसङ्गो भविता'
सम्यगेतत् प्रचार्यताम्'' ।

॥२०॥

कार्यक्रमस्य विषये
निर्दिश्यैवं स्वमन्त्रिणः
नियते समये सौधम्
प्राविशद् भ्रातृभिर्नृपः ।

।।२१।।

मुनिव्रजे हि निकट-
मायास्यति मधाविव
अभून्नृणां हि पिकवद्
वागारम्भः श्रुतिप्रियः ।

।।२२।।

उपस्थातुं मुनिगणम्
प्रक्षाल्याऽन्तरकल्मषम्
शरत्कालं नद्य इव
स्वच्छतां भेजिरे प्रजाः ।

।।२३।।

संसूचकेभ्योऽवगते
निकटे तापसागमे
यथानुशासनं प्रैष्यवर्गः
सक्रियताम् अगात् ।

।।२४।।

तेषां स्वागतसत्कारे
नैवाऽभून्न्यूनता क्वचित्
सा त्वासीत् सच्चिदकीर्षूणाम्
आत्मतुष्टिषु केवलम् ।

।।२५।।

एतदव्यक्तमेवाऽसीत्–
तत्कृते ह्यधिकारिणाम्
अन्तः श्रद्धाऽधिकतरा–
ऽभूत् किं वा बाह्यसत्कृतिः ।

॥२६॥

प्रासादीये परिसरे
हर्म्ये वासाय कल्पिते
प्रापय्य तान् मुनीन् प्रोचु–
र्विनीताः कर्मचारिणः –

॥२७॥

"राज्ञ आज्ञाऽस्ति भो पूज्याः
मुनयः पुण्यदर्शनाः !
विश्रम्यताम् आस्यताम् च
हर्म्येऽत्र प्रैष्यसेविते ।

॥२८॥

उत्कण्ठया श्रद्धया च
बलादिव नियोजितः
राजा भवद्दर्शनाय
स्वयमत्राऽगमिष्यति" ।

॥२९॥

तदाकर्ण्यैव मुनयः
प्रोचुरेकस्वरेण तान्–
मैवं भवतु, युष्माभि–
र्विज्ञाप्यः स नृपो द्रुतम् ।

॥३०॥

''प्राप्तौ स्वजीवनेऽस्माभिः
राजानौ द्विविधाविह
एको हि भूभारभूतो-
ऽपरो भूभारहारकः ।

॥३१॥

तद् भूपापसदं हत्वा
भूभारं दशकन्धरम्
भूभार हारिणं भूपम्
वयं द्रष्टुमिहाऽगताः ।

॥३२॥

तद्दर्शनोत्तरं ह्येव
विश्रामोऽस्माकमर्हति
प्राग्विश्रामो भवतु नः
उत्कण्ठायास्ततस्तनोः'' ।

॥३३॥

ततो राजा मुनीनां ताम्
आकांक्षाम् समपूरयत्
ते च तस्येति पक्षौ द्वा-
वेव तोषम् उपेयतुः ।

॥३४॥

अतोषयद् यथा राज्ञः
प्रियाः श्रद्धागिरो मुनीन्
न तथाऽर्घ्यादिविधयो
यथाशास्त्रं कृता अपि ।

॥३५॥

ततो बद्धाञ्जली राजा
प्रोवाच मुनिसत्तमान्–
"अद्य मे सफलं जन्म!
बाढमस्मि प्रहर्षितः ।

॥३६॥

यतः स्थितेनाऽपि राज्ये–
ऽद्य यावज् जानता मया
नाऽपराद्धमिति स्पष्टम्
प्रमाणं भवदागमः ।

॥३७॥

संयुक्तो भवतां एवम्
आगमानुग्रहो यतः
सुप्रापो न भवेत् राज्ञाम्
धर्म न्याय-प्रजाद्विषाम् ।

॥३८॥

एतावतोऽनुग्रहस्य
स्रोतसः सर्वशर्मणाम्
तपोधनाः! कथमपा–
करवाणि ऋणं नु वः? ।

॥३९॥

कच्चिन्मदनुकम्पायै
केवलं भवदागमः ?
अथवाऽऽश्रमसंबन्धि
कार्यमप्यस्ति किञ्चन? ।

॥४०॥

इष्टेभ्य उत पूर्तेभ्यो
यद्यर्थेन प्रयोजनम्
पर्याप्तं गृह्यताम् रिक्थम्
अर्थसाहाय्यकोषतः ।

॥४१॥

सेनार्थबुद्धितत्त्वेषु
राष्ट्रसंस्थानहेतुषु
प्राणायते बुद्धितत्त्वम्
यद् भवन्तोऽधिकुर्वते ।

॥४२॥

तत्प्राणभूतान् भवतः
को वा राष्ट्रो जिजीविषुः
अग्रपङ्क्तौ प्रतिष्ठाप्य
न समीहेत सेवितुम् ।

॥४३॥

सूर्यवंश्याः समे भूपाः
तपोधनवशंवदाः
आसन्नहं चाऽस्मि, तेन
ब्रूत मां करवाणि किम्? ।

॥४४॥

कर्तव्ये स्खलनं माऽभू-
न्मह्यमाशीः प्रदीयताम्
शक्नुयां राजकर्तव्यम्
स्मर्तुं, कर्तुम् अनारतम् ।

॥४५॥

अहं स्मर्तुं शक्नवानि
सन्ततं भोः तपोधनाः!
लोकाराधनमेव स्वं
व्रतं, ध्यानम्, उपासनम् ।

॥४६॥

तमेव मङ्गलं नीति–
निर्देशं प्राप्तवान्यहम्
येन राज्याय साफल्यं
पूर्वं राजर्षयो ययुः ।

॥४७॥

राज्ञस्तद् वचनं श्रुत्वा
श्रद्धाभक्तिसमन्वितम्
प्रत्यभाषन्त मुनय–
स्तं प्रहर्षमुपागताः –।

॥४८॥

"अहरस्त्वं महाराज !
भारं, तदधुना त्वयि
प्रसीदति समग्रा भूः
सशैलवनकानना ।

॥४९॥

अद्याऽस्मदाश्रमा, ग्रामाः,
राज्यानि, नगराणि च
निरीतयो निरातङ्का
नन्दन्ति, विकसन्ति च ।

॥५०॥

राजाधिराज! धरणीं
त्वयि शासति संप्रति
सर्वो लोकोऽनुभवति
शान्तिम्, ऋद्धिं, समुन्नतिम् ।

॥५१॥

उन्मिषन्त्यः सन्ति हृदि
नृणाम् उत्सर्गचेतनाः
निमीलन्त्यः सन्ति वित्त-
शोषसंग्रहभावनाः ।

॥५२॥

[[1]ग्रामे ग्रामे स्थितो देवो
देशे देशे स्थितो मखः
गेहे गेहे स्थितं द्रव्यं
धर्मश्चैव जने जने ।]

तत् तुष्टाः स्मो वयं राजन्!
लोकाभ्युदयहेतुना
यज्ञियेन पथा गच्छत्
तवैतत् प्राप्य शासनम् ।

॥५३॥

मर्मस्पृशः समुल्लेख्या
घटन्ते घटना अपि
अतिमर्त्यचरित्रस्य
वीरस्यैव हि जीवने ।

॥५४॥

1 उद्धृतोऽयं श्लोकः ।

यद् यादृशं भवेत् कर्म
दुर्निवारं हि तत्फलम्
तदापतेयुरपि ते
जीवने विविधाधयः ।

॥५५॥

सोढ्वैव तन्मेदिनीवद्
दृढीभूय हिमाद्रिवत्
समुद्रवच्च गम्भीरः
समर्यादश्च शाधि गाम् ।

॥५६॥

जनाधिकारसंपन्नम्
उदारं दृढनीतिकम्
सर्वेषां सुखसंवृद्ध्या
स्वाराज्यस्याऽवधीरकम् ।

॥५७॥

अपूर्वमादर्शभूतम्
तवेदं राज्यमुन्नतम्
निष्कण्टकमनासक्तं
चिराय प्रथतामिति ।

॥५८॥

स्नेहपूर्णाभिराशीर्भिः
साक्षात् त्वामभिनन्दितुम्
समागता वयं राजन्!
नाऽस्त्यन्यन्नः प्रयोजनम् ।

॥५९॥

त्यागादर्शेन विश्वस्मिन्
निर्वैरं शान्तमुन्नतम्
समाजं निर्मिमासूनाम्
अस्माकं हि तपस्विनाम् ।

॥६०॥

कोऽर्थो धनेन प्राज्येन
तद् गत्वाऽस्मत्तपोवने
मा संक्रामयताद् राजन्!
एताम् नगरसंस्कृतिम् ।

॥६१॥

धर्मस्य राज्ञो राष्ट्रस्य
तथा विश्वस्य भूतये
नचाऽविलयतात्तन्न-
स्तां तपोवनसंस्कृतिम् ।

॥६२॥

इति प्रथमः सर्गः

द्वितीयः सर्गः

सत्यमाराजमारङ्कम्
आकीटमथवाऽऽद्विपम्
क्वचिद् धर्मः क्वचिच्छाया
ह्येतदेव हि जीवनम् !

॥१॥

चरन्तु स्वेन लक्ष्येण
तिर्यक्ष्विव जनेष्वपि
विधिव्याधस्य सहसा
प्रपतन्ति शिताः शराः ।

॥२॥

"सौधाद् वनं, वनाद् रक्षो-
गृहं, रक्षोगृहात् पुनः
तमेव सौधम्"–सीतायाः
क्व गन्तव्यमितो भवेत्! ।

॥३॥

सुखी च भाग्यशाली च
स एव पृथिवीतले
जीवनस्य, प्रतिष्ठाया-
श्च मूल्यं नैव वेत्ति यः ।

॥४॥

एका चिन्ता जीविकायाः
क्षुद्राणां, महतां त्विह
नाना चिन्ताः प्रतिष्ठायाः,
मर्यादायाः, नयस्य च ।

॥५॥

अवदातै राजकार्यै-
विख्यातः स नृपर्षभः
सीताया विषये चारात्
अश्रृणोत्किञ्चिदप्रियम् ।

॥६॥

श्रुतं तद्वचनं नाऽसीत्
आसीदन्तः प्रदाहकम्
साक्षाद् वज्रमनिर्घोषम्
अरूपम् अनिरम्भदम् ।

॥७॥

श्रुत्वैतन् नृपती रामः
शिरसीवाऽसिनाऽऽहतः
उत्तुङ्गादद्रिशिखरात्
अकस्मादिव पातितः ।

॥८॥

प्रकम्पनेनेव भूमौ
रंहसैव विपोथितः
दावाग्निनेव महता
परिवेष्टच प्रतापितः ।

॥९॥

नष्टदुःखार्जितयशः-
सर्वस्व इव सोऽध्वगः
सीमातीतां व्यथां, चिन्ताम्
वेदनां चाऽभ्युपागमत्- ।

॥१०॥

"हा कष्टं! किल लङ्कायाम्
प्रविश्याऽग्नौ स्वशुद्धताम्
प्रमाणितवतीं सीताम्
पुनर्लोको विनिन्दति !

।।११।।

आस्तां, विषस्येव बल्लीम्
एतां वार्तां नवोद्गमाम्
सद्यो निर्मूलये रोद्धुम्
तद्वृद्धिप्रसरोच्छ्र्यान्" ।

।।१२।।

एवं निर्धार्य, सौमित्रिम्
आहूय क्षितिपोऽवदत्–
"मैथिल्यग्नौ विशुद्धाऽपि
पुनरालोच्यते जनैः ।

।।१३।।

तदेनां लक्ष्मण! रथे
संस्थाप्य, तमसातटे
वाल्मीकेराश्रमे नीत्वा
त्यक्त्वाऽऽगच्छ यथाद्रुतम् ।

।।१४।।

स्वयं कामयमानाऽस्ति
प्राप्य शान्तं तपोवनम्
साध्वीभिर्मुनिपत्नीभिः
सङ्गन्तुं, लपितुं पुनः ।

।।१५।।

तपोवनस्य नाम्न्येव
श्रुते सोत्का भविष्यति
तन्नयैनां तदिच्छायाः
पूर्त्यैर्यजिन लक्ष्मण!" ।

॥१६॥

श्रुत्वा तादृग् वज्रवाक्यम्
किञ्चित् प्रतिविवक्षति
लक्ष्मणे स नृपः प्रोचे—
"तूष्णिकामास्स्व लक्ष्मण! ।

॥१७॥

सावधानो भवेदानीम्
एवं त्वामादिशन् अहम्
नाऽस्मि रामो, न ते भ्राता,
साक्षाद् राजाऽस्मि दण्डभृत्!"।

॥१८॥

तदाकर्ण्यैव सौमित्रि—
र्मौनितां शिश्रिये यतः
को नाम विज्ञोऽति चरेत्
निर्णिक्तं राजशासनम् ।

॥१९॥

तपोवनादिदृक्षा सा
तस्याः, तत् राजशासनम्
राजभक्तस्य सौमित्रे—
श्चाऽपि साऽऽदेशवर्तिता! ।

॥२०॥

सीताया दुर्नियतये
सर्वं प्राध्वंबभूव तत्
कः प्रोञ्छितुं प्रभवति ?
लिखितम् भालपट्टके ।

॥२१॥

तपोवनं द्रष्टुकामाम्
प्रहृष्टां जनकात्मजाम्
रथमारोप्य सौमित्रिः
प्रस्थितो मौनमास्थितः ।

॥२२॥

किं करोतु स सौमित्रिः ?
राजादेशोऽस्ति तादृशः
उच्छलन्तः सन्ति वेगा-
न्नाना चिन्तोर्मयो हृदि ।

॥२३॥

सीता पृच्छति मार्गेषु
नाना नामानि शाखिनाम्
प्रतिवक्ति स कष्टेन,
कृत्रिमेण स्मितेन च ।

॥२४॥

सन्देग्धि सा-''प्रतिब्रूते
किं नैष प्रमदादिति'' ?
सोऽपि ताम्-''किं वाचयति?
मां प्रश्नैर्विविधैरिति ।

॥२५॥

स विवेद शनैः शङ्कां
सीताया मुखमुद्रया
सा च तस्याऽऽकारगुप्ति-
प्रयासं मुखमुद्रया ।
॥२६॥

एवं स्थितौ साऽश्रुनेत्रः
सौमित्रिर्मिथिलात्मजाम्
वाल्मीकेराश्रमाभ्यासे
प्रापय्येदमवोचत- ।
॥२७॥

"देवि! वह्नौ विशुद्धाऽपि
संमताऽपि सतां गणैः
लोकापवादभीतेन
त्वं त्यक्ताऽसि महीभुजा! ।
॥२८॥

अहमानीतवान् अत्र
त्वां त्यक्तुं राजशासनात्
क्षमस्व मां देह्यनुज्ञां
देवि! मह्यं निवृत्तये ।"
॥२९॥

पतितेऽस्मिन् हि वाग्वज्रे
ऽचिन्तिते जनकात्मजा
भ्रान्तेव, नष्टसंज्ञेव,
मूर्च्छितेवाऽभवत् क्षणात् ।
॥३०॥

क्षणाच्च लब्धसंज्ञेव
हृदि विद्धेव शङ्कुना
अन्तःक्षतेवाऽधिशतैः
सा बभूव व्यथार्दिता।

॥३१॥

प्रथमं तारमाक्रन्द्य
किञ्चिद् धैर्यमुपागता
बाष्पसंरुद्ध कण्ठेन
लक्ष्मणं प्राह जानकी– ।

॥३२॥

''श्वश्रुजनेषु प्रणतिम्,
हार्दं सर्वासु यातृषु
नय, मत्प्रार्थनां चैताम्–
सदा मां ताः स्मरन्त्विति ।

॥३३॥

राजा त्वेवं स विज्ञाप्यः–
''यत्र कुत्राऽपि वा स्थिता
त्वद्रक्षिता भवाम्येव
भविष्याम्येव चाऽनिशम् ।

॥३४॥

यतो राज्ञोऽस्ति कर्तव्यम्
प्रजासंरक्षणं क्षतात्
तावद्धि राज्ञ आशास्यम्,
प्राप्तव्यं च प्रजाजनैः ।

॥३५॥

पत्नीभावात् वर्तते मे
कर्तव्यं यद् विशेषतः
भविता नो क्षतिस्तस्मिन्
कदाचित् उत कुत्रचित् ।

॥३६॥

वेद्मि साहं साहमपि
घोरां दुःखपरंपराम्
वर्धनीयं स्त्रीजनेन
पत्युरात्ममनोबलम् ।

॥३७॥

त्वं तु प्रजानां राजाऽसि
न मद्भर्तैव केवलम्
केनाऽभवमहं त्याज्या
त्वं जानीषेऽत्र नेतरः ।

॥३८॥

तत् प्रार्थये शिवं शश्वत्–
जयोऽस्तु सततं तव,
त्वन्नीतिरस्तु सफला
दीप्तमस्तु च ते यशः ।

॥३९॥

गर्भरूपस्तु तव यो
निक्षेपोऽस्ति मया सह
स त्वया न्यायदृष्टयैव
स्मर्तव्यः सुतरामिति'' ।

॥४०॥

तथैवाऽहं करिष्यामी-
त्युक्त्वाऽऽमन्त्र्य, प्रणम्य च
ततो निवृत्ते सौमित्रौ
उच्चैश्चक्रन्द मैथिली ।

॥४१॥

ततस्तस्याः क्रन्दितं तत्
केवलं न ऋषेर्वनम्
अयोध्यामेव सकला-
मप्यक्रन्दयदुत्सुकाम्—।

॥४२॥

"स्तुता शीलैर्मातृकुले
ह्यस्माभिश्च प्रजाजनैः
साक्षाद् देवीव मातेव
राष्ट्रश्रीरिव चाहिता ।

॥४३॥

अस्मद्राज्ञी जनकजा
त्याज्याऽभूत् केन हेतुना ?
कुत्राऽस्ति सा कथङ्कारम् ?
वर्तते कस्य रक्षणे ? ।

॥४४॥

भवेत् यत्र ह्यदोषाऽपि
स्वयं राज्ञ्यपि दण्डिता
कथं वसेम भोः अत्र
वयं निःशङ्कचेतसा ? ।

॥४५॥

धिग् धिग् धिगेवमन्यायो
रामराज्येऽपि दृश्यते ?
को भेदस्तर्हि सत्कीर्तौ
रामेऽन्येषु नृपेषु च ।

॥४६॥

तर्ह्यन्तरिक्षं पतति
विपर्यस्यति मेदिनी
चन्द्रसूर्यौ निलीयेते
स्तम्भते च समीरणः ।"

॥४७॥

एवं प्रश्ना अयोध्याया
मार्गे मार्गे गृहे गृहे
उल्कापाता इवोद्भूताः
शासनं पर्यतापयन् ।

॥४८॥

श्रुत्वा तन्नृप आहूय
प्रोवाच स्वस्य मन्त्रिणः—
"सीताया विषये लोकान्
यूयं बोधयत द्रुतम्" ।

॥४९॥

ततो बद्धाञ्जलिर्भूपम्
मुख्यो मन्त्री न्यवेदयत्—
प्रभो! मम स्थूलबुद्धिः
एवमेव हि पश्यति— ।

॥५०॥

"वर्तते यत्र संशोध्यं
परिवर्त्यं च जात्वपि
तादृशे विषये नैव
चर्चां विस्तारयद् बुधः ।

॥५१॥

नैव शाम्यति वार्तेयं
यदि राज्येन चर्च्यते
स्वयं स्तोकेन कालेन
शाम्येद् वरमचर्चिता ।

॥५२॥

को राष्ट्रोऽलं समाधातुम्
प्रजाप्रश्नान् अनर्गलान्
तत्स्थाप्या नैव राज्येनो-
त्तरयित्री परंपरा ।

॥५३॥

अन्यथोत्तरदस्यैव
गच्छेयू राज्यवासराः
तदीदृशे हि विषये
वरं मौनावलम्बनम् ।"

॥५४॥

तदाकर्ण्यैव नृपतिः
प्रोचे– "मैवमुदीरय
तथा कृते स्वप्रजानाम्
स्यादमह्या तिरस्क्रिया! ।

॥५५॥

प्रजाः सेव्याः, प्रजाः स्नेह्याः
को राष्ट्रः प्रजया विना ?
तत् प्रजैव हि सर्वस्वम्
राष्ट्रस्येति विभावय ।

॥५६॥

प्रजावर्गोऽस्ति नः स्वामी
वयं तत्कर्मचारिणः
तद् धार्यं कथमस्माभिः
मौनं स्वामिनि पृच्छति ? ।

॥५७॥

वर्तमानं तु सन्दर्भम्
प्रकृत्य सकलाः प्रजाः
अन्याय्यमेव मन्वाना
यद् विरुन्धन्ति सांप्रतम् ।

॥५८॥

तद्युक्तमेव हि यत-
स्तद्रहस्यं यथातथम्
स्वयं न विदितं ताभि-
रस्माभिश्च न वेदितम् ।

॥५९॥

अन्यच्च-ता मातृबुद्ध्या
सीतां पश्यन्ति, सा च ताः
स्वसन्ततीरिव प्रेष्ठाः
स्निह्यति स्माऽन्तरात्मना ।

॥६०॥

तन्ममत्वावेशतस्ता
न्यायान्यायौ यथातथम्
नाऽलं विवेक्तुं तेनैव
क्रन्दन्ति, प्रलपन्ति च ।

॥६१॥

एवं न्यायविवेकाय
स्खलन्त्योऽपि प्रजा दृढम्
अन्यायं नोऽसहन्तेति
गर्वं वहति मे मनः ।

॥६२॥

यतो जातेऽपि हि नृपे
स्वयमन्यायकारिणि
न पीड्यन्ते, न शोष्यन्ते
प्रबुद्धा ईदृशः प्रजाः ।

॥६३॥

अन्यायं सहते योऽन्धः
स स्वं, राष्ट्रजनान्, स्वकम्
राष्ट्रं च दन्दह्यमानान्
पश्यन्नपि न पश्यति ।

॥६४॥

अन्यायमत्तकरिणो
मुखे गह्वरविस्तृते
असंख्येयाऽपि राष्ट्रस्य
संपत्तिर्जीरकायते ।

॥६५॥

तदन्यायं विरुन्धाना
त्रस्टव्यैव परम्परा
किन्त्वन्यायोऽत्र नास्तीति
प्रबोध्या अद्य मे प्रजाः ।

॥६६॥

स्वप्रजानां प्रबोधाय
तदेवं मम शासनम्
राजपत्राऽङ्कितं कृत्वा
स्थाप्यं प्रतिचतुष्पथम्– ।

॥६७॥

एवं राजा घोषयति–
दयिता मम हे प्रजाः
मद्वंशीयैर्नृपैः स्नेहात्
यूयं पालितपोषिताः ।

॥६८॥

आस्त यूयम् सदा हृष्टा
अन्यायोऽभून्न कुत्रचित्
अभजध्वं नृपान् यूयम्
अस्निह्यन् क्षितिपाश्च वः ।

॥६९॥

तद्वंशीयोऽहमस्म्यद्य
राजाऽत्र शासनाय वः
राजर्षीणां पूर्वजानाम्
नीतिमार्गमनुव्रतः ।

॥७०॥

न्यायेन ध्रियते राष्ट्रम्,
प्रजानां जीवितम्, धनम्
तद् राज्यस्याऽस्ति कर्तव्यम्
प्रथमं न्यायरक्षणम् ।

॥७१॥

न्यायरक्षार्थमेवाऽयम्
सन्दर्भोऽस्ति नवोद्गतः
शृणुध्वमथ बुध्यध्वम्
च विवेकवता हृदा ।

॥७२॥

सीताया योऽपवादोऽस्ति
स सत्योऽस्त्यथवा नहि
एतत्तु यूयं जानीत
सम्यक्, भो भाविनो जनाः ।

॥७३॥

तेन भावीतिहासस्तु
न जानानो यथातथम्
निमील्य चक्षुषी गाढम्
एवं नो दूषयिष्यति–।

॥४७॥

वेदं वेदं दुश्चरित्राम्
श्रावं श्रावं च गर्हणाम्
रामः सीताम् स्निह्यति स्म
दधत् गजनिमीलिकाम् ।

॥७५॥

अनुसन्धीयतेऽनेन—
"राजानः सूर्यवंशिनः
भवन्तिस्म प्रजाकांक्षा—
निरपेक्षा निरङ्कुशाः ।
॥७६॥

कामोपभोगपरमाः
कामवृत्ता मदोद्धताः
न्यायधर्मविवेकैश्च
हीनाः स्वार्थप्रवृत्तयः ।
॥७७॥

अयोध्यायाः प्रजाश्चाऽसन्
अप्रबुद्धा अचेतनाः ·
जीवन्मृता इवाऽन्यायम्
सहन्तेस्म परैः कृतम् ।"
॥७८॥

एवं स्याद् राजवंशस्य
प्रजानां च विगर्हणा
व्याप्य विश्वं प्रवर्त्स्यन्तीं
कस्तां रोद्धुं क्षमो भवेत्? ।
॥७९॥

तेन सोढेऽपवादेऽस्मिन्
अन्यायो जायते महान्
सूर्यमूले राजवंशे
स्वस्य राष्ट्रे प्रजासु च ।
॥८०॥

तस्मिश्च रक्षितेऽन्याये
स्वार्थात्, सा न्यायघातिनी
परंपरा वसेत् राष्ट्रे
तन्मया स व्यपोहितः ।

॥८१॥

तेन दोषेण हीनाऽपि
सच्चरित्राऽपि साध्व्यपि
प्राणप्रियाऽपि सा राज्ञी
राज्ञा निर्वासिता मया ।

॥८२॥

तन्मे प्रियाः प्रजा! एतत्
बुद्ध्वा भजत धीरताम्
राष्ट्रस्य नश्च कल्याणम्
विदधातु सदा शिवः" ।

॥८३॥

श्रुत्वेदं शासनं, भूपम्
प्रशशंसुः प्रजाः, परम्
न तत्यजुः शोचितुं च
दृष्टा संस्मृत्य जानकीम् ।

॥८४॥

साकेतश्च स्वकार्येषु
राज्याङ्गेषु रतेष्वपि
सर्वशून्य इवाऽमोद-
विरहादिव दुःस्थितः ।

॥८५॥

नष्टश्रीरिव चिन्ताभि-
र्दग्धात्मा मौनमास्थितः
निरुत्सवो निरछविश्च
समदर्शि समीक्षकैः ।
॥८६॥

इति द्वितीयः सर्गः

तृतीयः सर्गः

आजग्मुर्लवणत्रस्ता
जना ऋषिपुरःसराः
द्रष्टुं रामं मूर्तरूपम्
न्यायविक्रमतेजसाम् ।

॥१॥

ते विनीताः प्रोचुरेवम्
भूपतिम्–''जय पार्थिव !
शृण्वन्तः स्मो वयं विष्वक्,
त्वद्यशो गीयते जनैः ।

॥२॥

संरक्षता वनं गत्वा
स्वपितुः सत्यसन्धताम्
पितृभक्तेर्महादर्श–
स्त्वया संस्थापितो भुवि! ।

॥३॥

प्रजावर्गो वत्स इव
स्नेहसौस्थित्यलालितः
गामिव त्वद्राज्यसत्ताम्
अजस्रमनुवर्तते ।

॥४॥

रामचन्द्रे समुदिते
त्वयि नक्षत्रवत्, परे
नृपा बिभ्रत्यद्य लज्जा-
वनतां निष्प्रभां स्थितिम् ।

॥५॥

राजन्! तमोनिरासाय
विवस्वानिव सांप्रतम्
अन्यायस्य निरासाय
जनैस्त्वं स्मर्यसे भुवि ।
॥६॥

शश्वकवणदैत्येन
पीडिता दग्धचेतसः
वयं दर्शयितुं दुःखम्
मथुरातः समागताः ।
॥७॥

भ्राम्यन् वनाद्वनं लङ्काम्
यावत् प्राप्य च सर्वतः
अपानयस्त्वमन्यायम्
लोककल्याणहेतवे ।
॥८॥

परं दुर्भाग्यतोऽस्माकम्
अन्यायाऽस्तित्वगुप्तये
प्राप्तस्वास्थ्येव लवण-
राज्यसत्ता धुनोति नः ।
॥९॥

हते त्वयाऽन्यायपतौ
रावणे भयविद्रुताः
अन्यायाः सकला अस्मन्-
मथुरामिव शिश्रियुः ।
॥१०॥

परितस्तमसाऽऽक्रान्ताः
खगा इव निराश्रयाः
शरण्यं त्वां वयं प्राप्ताः
महान्तमिव शाखिनम् ।

।।११।।

अकारणेऽपि सहसा–
ऽऽक्रामकाल्लवणासुरात्
अकालमृत्योरिव नः
संरक्ष वसुधाधिप!" ।

।।१२।।

विज्ञापयत एवं तान्
मध्ये रुद्ध्वा महीपतिः
प्रोचे–"किं किं विधत्ते सः ?
सन्ततं पीडनाय वः ।

।।१३।।

ब्रूत तद्विषये सर्वम्
तादृशं लोककण्टकम्
प्रतिजाने घातयिष्ये,
यूयं भवत निर्भयाः" ।

।।१४।।

इत्युक्तवन्तं श्रीरामम्
ते प्रोचुर्हर्षगद्गदाः–
"धन्योऽसि राजन्! धन्योऽसि
यत् स्निह्यस्येवमर्थिषु! ।

।।१५।।

अस्माभिः पीडितैः साऽस्त्रम्
के वा नाऽभ्यर्थिता नृपाः?
परं क्वचिन्नाऽऽत्तवन्तः
प्रतिज्ञागिरमीदृशीम् ।

॥१६॥

ग्रीष्मतप्तेष्विवाऽभ्रस्य
नादेन त्वत्प्रतिज्ञया
जातमाश्वासनं दैत्य-
सन्तप्तेष्वस्मासु शान्तिदम् ।

॥१७॥

आशास्महे त्वत्प्रतिज्ञा
मेघनिर्घोषवद् द्रुतम्
निर्मूल्याऽवग्रहरिपुम्
सोष्यते शान्तिसंपदो ।

॥१८॥

''किं किं विधत्त इति किम्
कथयाम दुराशयः
राज्यं हि स स्वसंपत्तिम्
स्वोपभोग्यं च मन्यते ।

॥१९॥

दिविषद्भ्यस्तापसेभ्यो
विद्वद्भ्यो, राष्ट्रभूतये
कार्यकर्तृभ्यश्च बहु
स्वं पूजार्हं स मन्यते ।

॥२०॥

राज्यं विच्छिद्यताम् कामम्
तत्र न व्यथते, परम्
कामोपभोगं तु निजम्
अविच्छेद्यं स मन्यते ।

।।२१।।

विशां दैन्यक्रन्दनेषु
माधुर्यं निर्विशन्निव
स क्रूरहृदयस्तानि
प्रवर्त्यान्येव मन्यते ।

।।२२।।

वंशानुक्रमतः प्राप्तात्
राज्यात् राजपदादपि
मद्यवारस्त्रियोरेव
मूल्यं स बहु मन्यते ।

।।२३।।

स्ववंश्यवर्जं सुधियो
विदुषश्चिन्तकानपि
जनान् हीनदृशा पश्यन्
तृणायैव स मन्यते ।

।।२४।।

राज्योन्नतिविकासाय
व्यक्तान् भावान् बुधैर्जनैः
स्वोपभोग्ये राज्यसुखे
विघ्नानिव स मन्यते ।

।।२५।।

पदेषूच्चेषु राज्यस्य
नियुक्तिं योग्यतावताम्
स स्वेनैव कृतं शीर्ष-
प्रहारमिव मन्यते ।

॥२६॥

एवं दुरुपयुञ्जानो
राज्यं, राज्यधनान्यपि
विधेर्विष्णोः शिवाच्च स्वम्
श्रेष्ठमेव स मन्यते ।

॥२७॥

राज्ये धर्मं, संस्कृतिं वा-
स्कन्दतः प्राकृतान् जनान्
उत्थाप्य क्रमशः श्रौतम्
मार्गं स निरुरुत्सति ।

॥२८॥

पशुमारं मारयित्वा
साधून्नार्षपथानुगान्
आसुरीं संस्कृतिं घोराम्
आविश्वं स तितांसति ।

॥२९॥

स मौलिकाधिकारेण
जनान् राज्ये प्रवञ्चयन्
मानवानां पशूनां च
भेदानपनिनीषति ।

॥३०॥

अध्यक्षत्वेन सर्वत्र
तद्भक्ता एव संस्थिताः
परस्परं प्रशंसन्ति
अहो रूपमहो ध्वनिः! ।
॥३१॥

न सन्ति नियता न्याया
न च न्यायाय संसदः
असुराणां गिरो न्याया
असुरा एव संसदः ।
॥३२॥

हिमप्रदेशे नीहार
इव तत्राऽपि तन्नयः
स्थानीयानां विकासस्य
द्वेष्टा रोद्धा च वर्तते
॥३३॥

शैक्षिकं नैतिकं चाऽपि
विकासं तेन विघ्नता
किमद्यकीकृता वृत्या
स्वल्पया दानवेतरे ।
॥३४॥

निर्वृत्तयोऽशिक्षिताश्च
वृत्यै तच्चारतां गताः
जना बन्धून् विनाश्याऽपि
द्रढयन्त्येव तन्नयम् ।
॥३५॥

तेन सर्वेष्वविश्वासात्
एकताविरहेण च
नो गर्हितं तस्य नयम्
रोद्धुं शक्नुवते प्रजाः ।

॥३६॥

पिशुनैः कण्टकैर्न्याय्यै-
श्चाऽपि वन्दीकृता वयम्
नैव किञ्चिन्मनोनीतम्
लेखितुं भाषितुं क्षमाः ।

॥३७॥

असिधारेव तन्नीतिः
कथं सह्येत सर्वदा
शरणं त्वां प्रपन्नाः स्मो
जहि पालय वा नृप ! ।

॥३८॥

भयं चैतत् स चेत् विद्यात्
एतां नः शरणागतिम्
सन्निवतमिहै तत्र
कथम्?,अस्मान् हनिष्यति! ।

॥३९॥

एवं राज्यस्थितिम् शोच्याम्
उपवर्णयतो जनान्
प्रोवाच नृप–"उक्त्वाऽलम्
निःशेषं विदितं मया ।

॥४०॥

मा भैष्ट, वो निहन्तुं स
नेतः शक्ष्यति जात्वपि
तं तादृशं कार्यविधिम्
प्रबन्धास्मि यथाद्रुतम् ।

॥४१॥

यूयं स्मरत—"निःशेषा-
श्चिन्ता वो हृदि संस्थिताः ।
उद्धृत्य राज्ञा रामेण
हृदि स्वे निहिता इति" ।

॥४२॥

मन्येऽहं यदि भूतेशः
प्रसीदतितमाम् मयि
लप्स्यतेऽद्यैव लवणः
स्वप्ने स्वाऽनिष्टसूचनाम्" ।

॥४३॥

माथुरानेवमाश्वास्य
नृपः शत्रुघ्नमादिशत्-
"गत्वा शत्रुघ्न! मथुराम्
जहि तं लवणासुरम् ।

॥४४॥

अद्यैव त्वाऽभिषिञ्चामि
मथुरायाः सतीः प्रजाः
शाधि त्वं राजधर्मेण
तासां सुखसमृद्धये" ।

॥४५॥

राज्ञस्तदादेशवाक्यम्
मथुराभालपट्टगम्
शुभमक्षरसंस्थान-
मिवाऽमन्यत माथुरैः ।

॥४६॥

शत्रुघ्नोऽपि तमादेशम्
श्रुत्वा भूपतिमब्रवीत्-
राजन्! भक्त्या त्वदादेशम्
शीर्षेणैव वहाम्यहम् ।

॥४७॥

किन्तु ज्ञानानुभवतः
श्रेष्ठे भ्रातृद्वये सति
यवीयसा मया राज्ये
कृते स्यादपि धृष्टता! ।

॥४८॥

किञ्च-त्रुटया स्वल्पयाऽपि
राज्यं याति विपन्नताम्
आतङ्कन्ते तत्प्रजाश्च
निराजोबा निराश्रयाः ।

॥४९॥

"अलङ्घ्योऽस्ति त्वदादेशः"
इत्येतद् वेद्मि केवलम्
परं नजाने त्वत्कीर्तिः
स्यान्नवा मम कर्मणा! ।

॥५०॥

अस्त्वक्षतं तव यशः
तच्च नो वंशगौरवम्
तत् पूर्वं को राज्यधर्मः
शिक्षणीयोऽस्म्यहं त्वया'' ।

॥५१॥

भूपतिः प्राह--''नास्त्येव
काकुत्स्थकुलजस्य ते,
राज्ञोऽनुजस्य, सूनोश्च
राजधर्मस्तिरोहितः ।

॥५२॥

तथाऽपि शिक्षणीयत्वम्
आत्मनो यत् प्रदर्शितम्
तत्ते विनयसंमाना-
ऽभिव्यक्तिर्मयि केवला ।

॥५३॥

तथापि शिक्षये प्रावते
कृत्वा राज्याभिषेचनम्
यतोऽद्य सन्मुहुर्तोऽस्ति
न त्याज्यः स शुभेच्छुभिः।

॥५४॥

इति तृतीयः सर्गः

चतुर्थः सर्गः

शत्रुघ्नं मथुराराज्ये-
ऽभिषिच्य नृपतिः स्वकम्
किञ्चिद् भारं ह्यवसितम्
मत्वा लेभे परां मुदम् ।

॥१॥

स्वकीयमथुराराज्या-
ऽभिषेचन महोत्सवम्
साक्षादकुर्वन् साकेते
माथुरा विस्मितात्मना ।

॥२॥

तेऽस्मरन् माथुरा राज्ये
शत्रुघ्नस्याऽभिषेचनम्
साक्षाद् दुर्दिष्ट विहितम्
लवणस्याऽभिषेणनम् ।

॥३॥

स्वीकृत्याऽज्ञां प्रयास्यन्तम्
राज्याय मथुरां प्रति
शत्रुघ्नमेवं नृपतिः
कर्मतत्त्वमुपादिशत्- ।

॥४॥

राजा स्यात्स्थापितो वा स्यात्
सकलैः कर्मकर्तृभिः
साधारणं कर्मतत्त्वम्
बोद्धव्यं कर्मसिद्धये ।

॥५॥

*कर्मसूच्चावचत्वं तु
नाऽस्त्येवैतत्तु वर्तते
भावनायाम्–"कर्म कुर्वन्
किं किं भावयते जनः?"।

॥६॥

फलाशया कृतं कर्म
भवेद् बन्धस्य कारणम्
विसृज्य तां कृत्यधिया
कृतं मोक्षस्य कारणम् ।

॥७॥

कामस्पृष्टं कर्म सूते
ह्यशान्तिं, पतनम्, भयम्
निष्कामं त्वभयं, शान्तिम्
आत्मोत्थानं च शाश्वतम् ।

॥८॥

कर्तव्यबुद्ध्या विहितम्
निष्कामं कर्म कोविदाः
आर्यजुष्टं कीर्तिकरम्
स्वर्ग्यं चेति प्रचक्षते ।

॥९॥

बुद्ध्वाऽप्येतत् कर्मतत्त्वम्
राजधर्मो विशेषतः
राज्यं विधित्सता ज्ञेयः
इत्यहं वच्मि–तं शृणु! –।

॥१०॥

---

*स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः इत्युक्तेः।

राष्ट्रस्य धृतये, शश्वद्
भूतयेऽथ समृद्धये
यत्कर्तव्यं भवेद् राज्ञो
राजधर्मः स ईरितः ।

॥११॥

राजधर्मः सुबोधोऽस्ति
सुकरश्च यतात्मनाम्
स दुर्बोधो दुष्करश्च
स्वभावादयतात्मनाम् ।

॥१२॥

प्रजारञ्जनमेवाऽस्ति
राज्ञो यज्ञस्तपो व्रतम्
नाऽस्त्येव राज्ञो हि कृते
तदन्यो धर्म उत्तमः

॥१३॥

विवेच्यमेतत् कार्येषु
प्रजानां रञ्जकेष्वपि
त्वया तान्येव कार्याणि
यैर्यैस्त्वं न निबध्यसे ।

॥१४॥

राज्यं कुरु व्यापिकया
दृष्टयाऽनासक्तचेतसा
येन प्रजा रञ्जयसे
कर्मबन्धाच्च मोक्षसे ।

॥१५॥

विस्मृत्य स्वं प्रजाराष्ट्र–
कल्याणाय समर्पितः
राजाऽस्वस्यैव कल्याणम्
कुर्वन् भवति वस्तुतः ।

॥१६॥

पूर्वं राजर्षयो राज्य–
मकार्षुर्निः स्पृहात्मना
तेन ते यशसा लोके–
ऽमरभावं प्रपेदिरे ।

॥१७॥

योऽस्ति राजा हिरण्याक्षः,
निश्नाति स्वप्रजा अपि
स स्वस्यैव महानिष्टम्
कुर्वन् भवति वस्तुतः ।

॥१८॥

कामोपभोगपरमाः
ईदृक्षाः कति भूभुजः
कालदष्टाः इववज्जाताः
स्ववंश्यैरप्यचर्च्यताम् ।

॥१९॥

तेनात्मोन्नतिमिच्छद्भि–
र्भूपैरपि प्रजाहितम्
स्मृत्वा स्वहितमश्रान्तं
कर्तव्यं कर्म निश्छलम् ।

॥२०॥

प्रजाभ्यो बलिषड्भाग-
माददानेन भूभृता
वृत्युन्नत्योरवसरः
प्रतिदेयः प्रजाकृते ।
॥२१॥

तदर्थे राजकृत्यानि
सन्ति त्रीणि-दमोऽसताम्,
सतां संरक्षणम्, न्याय-
दानं च स्वविवेकतः ।
॥२२॥

राष्ट्रमस्त्येकमुद्यानम्
विशालम्, तस्य रक्षकम्
निरीक्षकं वर्धकं च
मालिनं विद्धि भूपतिम् ।
॥२३॥

संरक्ष्या मालिना वृक्षाः
प्रतिरोप्याश्च वृक्षकाः
उत्खातव्याः कण्टकिनः
उद्यानस्य समृद्धये ।
॥२४॥

राज्ञा भाव्यं कुलिशवत्
खले, साधौ च पुष्पवत्
भाव्यं चैतन्ययन्त्रेण
सृष्टेनेव प्रजाकृते ।
॥२५॥

शक्तिदीप्तेनाऽपि पर–
दुर्धर्षेणाऽपि जात्वपि
प्रजास्वाहोपुरुषिका
न प्रदर्श्या महीभुजा ।
॥२६॥

अक्षे हि राजप्रजयोः
स्नेहरूपे ग्रहो यथा
वत्स! राज्यं बभ्रमीति
बोभूतात् एवमेव हि! ।
॥२७॥

तत् प्रजा माऽवमन्यस्व
मा विध्य कटुवाक्यतः
मा निर्दयं दण्डयता–
स्त्वां मुञ्चन्ति तथा स्थितौ ।
॥२८॥

न्यक्करोति प्रजाः, द्वेष्टि
प्राज्ञेभ्यो, नो स्वदुर्गुणान्
जानीते–ऽयमेवैतत्
राज्ञो पातस्य लक्षणम् ।
॥२९॥

स्वार्थान्धो नृपतिर्वेद्यम्
पुरःस्थमपि तद् भयम्
न वेत्ति, तेन महतः
प्रपातात् प्रपतत्यसौ ।
॥३०॥

तादृशो भिन्नमर्यादः
कामवृत्तो मितस्यचः
अहंयुर्नृपतिर्नालम्
स्वप्रजा अनुशासितुम् ।

॥३१॥

अदण्डितेषु प्रत्यक्षम्
स्वजनेष्वपराधिषु
नाऽलं स्थापयितुं राजा
स्वप्रजास्वनुशासनम् ।

॥३२॥

प्रजासु निष्फले राज्य–
यन्त्रकीलेऽनुशासने
राज्यशक्तिः क्षिणोत्येव
राष्ट्रं यात्येव विप्लवम् ।

॥३३॥

प्रजाजनेऽनुरक्ते हि
संभवेदनुशासनम्
प्रजानुरागकार्याणि
चाऽनुशिष्टे प्रजाजने ।

॥३४॥

तत् राजा नो क्षोभयेत् स्वाः
प्रजाः, प्रत्युत रञ्जयेत्
मिथोऽनुरागे हि तयो
राज्यलक्ष्मी स्थिरा भवेत् ।

॥३५॥

कुर्वन्ति स्वस्वकर्माणि
राज्याङ्गानि यथातथम्
एतत् सत्यापयन्तेऽस्मद्-
देहाङ्गानां क्रियाश्च नः ।
॥३६॥

*मुखमङ्गेषु वपुषो
राज्याङ्गेषु नृपो यथा
धत्ते श्रेष्ठत्वमन्येषाम्
स्वार्जितेन प्रपोषणात् ।
॥३७॥

चेदुपेक्ष्येतराङ्गानि
नाऽभरिष्यन्मुखं तथा
तर्हि तत् स्वं, स्वशक्तिं चा-
ऽनाशयिष्यत् सहैव तैः ।
॥३८॥

यशस्यं तन्नीतिमत्त्वम्
उदारस्य मुखस्य हि-
स्वस्याऽन्येषां प्रतीकानाम्
चाऽस्ति कल्याणकारकम् ।
॥३९॥

अन्यान्यङ्गानि च तनोः
आत्मभावेन तन्मुखम्
पृथक् पृथक् स्वसाहाय्यै-
र्योजयन्ति व्यवस्थितैः ।
॥४०॥

---

*इदमुपमानं तुलसीकृत रामायणाधारं सदुपयोगायोद्धृतम्।

अस्तु राज्यप्रजावर्ग-
संबन्ध ईदृगेव हि
तेनैव राष्ट्रदेहस्य
सर्वाङ्गीणं हितं भवेत् ।

॥४१॥

तद् रिरक्षिषताऽऽत्मानम्
राज्यशक्तिं च भूभृता
प्रतार्या नैव राज्याङ्गम्
प्रजाः स्वार्जितवैभवैः ।

॥४२॥

न्यायवृत्त्यादिदानेन
रक्षयाऽऽत्मविकासकैः
विधिभिश्च प्रजाः सेव्या
राज्यस्योद्देश्यपूर्तये ।

॥४३॥

शासकः शासितान्, आढ्या
दीनान्, ऊर्जस्विनोऽबलान्
न पीडयेयुरित्येतत्
अयं राज्यादपेक्ष्येत ।

॥४४॥

प्रजासंबद्धकार्येषु
कार्याकार्यविपर्ययः
संभवेत्तेन मध्यस्थै-
रुक्तं राजा न विश्वसेत् ।

॥४५॥

प्रजानां दुःखकष्टादि
श्रोतव्यं भूभुजा स्वयम्
भवितव्यं नैव तेन
दुर्दर्शेण प्रजाजनैः ।

॥४६॥

प्रजाः स्युर्दूरतः साक्षा-
दसंपृक्ते महीपतौ
तद्राज्ञा विवृतद्वारम्
कर्तव्यं स्वं सभागृहम् ।

॥४७॥

लभेरन् नियते काले
प्रजाः स्वस्य महीपतिम्
समष्टिव्यष्टिदुःखानि
निवेदयितु मञ्जसा ।

॥४८॥

सहायसाध्यं भवति
कार्यं लघ्वपि चेन्नृणाम्
कथं नु चलताद् राज्यम्
विना गुर्वीं सहायताम् ।

॥४९॥

अन्यश्च–स्वेच्छया राज्यम्
कुर्वन् राजा निरङकुशः
भवेत्, प्रजानां द्वेष्यश्च
स्खलनात् राज्यकर्मसु ।

॥५०॥

तत् स साहाय्यमाप्तुं, स्वम्
स्वेच्छाचाराच्च रक्षितुम्
राज्यं प्रजाप्रतिनिधि-
सभानिर्णयतश्चरेत् ।

॥५१॥

राष्ट्रोत्थानमहोद्देश्य-
पूर्तयेऽत्र बहूनि हि
कार्याणि सन्ति कर्माणि
लघूनि च बृहन्ति च ।

॥५२॥

लक्ष्यमात्रेण का सिद्धिः?
राज्ये स्याच्चेन्न योजना
किंकृत्यमूढः स्वैरेव
जनै राजा विहस्यते! ।

॥५३॥

तद् भव्ययोजनावद्भिः
राष्ट्रराजप्रजोचितैः
परामर्शैः स्वसाहाय्य-
क्षमान् कर्तव्यतत्परान् ।

॥५४॥

कुलीनान् इन्द्रियजितो
निर्मानान् कृत्यकोविदान्
मन्त्रसंवरणे शक्तान्
नीतिशास्त्रविशारदान् ।

॥५५॥

मंत्रिणः कुरु नो मूर्खान्,
नाऽर्थलुब्धान्, न नास्तिकान्
नाऽत्मसंमानरहितान्
जीवित्वाऽपि शवायितान् ।

॥५६॥

एकं सहस्रान्मूर्खाणाम्
आद्रियस्व मनीषिणम्
यच्छ्रेयोऽस्ति हि राज्यस्य
प्लवः संकटसागरे! ।

॥५७॥

प्रायो राज्ये नैकविघ्ना
आपतन्ति, तुदन्ति च
तेष्वेषणाशूर्पणखा-
प्रेरितः कामलम्पटः ।

॥५८॥

द्विषन्ननासक्तधियं,
निकुर्वन् विश्वभावनाम्
स्वार्थैकदृक् कुसंस्कार-
रूपो लोकप्रपीडकः ।

॥५९॥

रावणो हन्यमानोऽपि
मर्त्यहृत्सु स जीवति
यावद् भूव्योमनी, यावच्
चन्द्र सूर्यौ स गर्जति ! ।

॥६०॥

तस्मात् उद्यतदण्डेन
सर्वत्र शङ्कितात्मना
सदैवोन्निद्रितदृशा
भाव्यं राज्यकृता त्वया ।

॥६१॥

मिलिताः परचक्रेण
भवेयुस्तव मंत्रिणः
उताऽयुक्ताः प्रजावर्गम्
क्लिश्नीयुः स्वस्वकर्मभिः ।

॥६२॥

उतोत्कोचस्य लोभेन
प्रमाणात् संयतानपि
विसर्जयेयुश्चौरादीन्
निभृतं रक्षिणस्तव! ।

॥६३॥

तथात्व एकतो राज्य-
नृपयोर्गर्हणा भवेत्
अन्यतो ह्यपरज्यन्ते
क्लिश्यन्ति च समाः प्रजाः ।

॥६४॥

एवं नानाविधैरुग्रै-
रन्यायैरतिपीडिताः
प्रजाः समस्ता द्रुयेरन्
त्वां शपेरंश्च नित्यशः ।

॥६५॥

परचक्राच्च किं कीदृक्
कदा वज्रं पतेदिति
चिन्तनीयं भवेद्राज्ये
सावधानतया नृपैः ।

॥६६॥

स्वचक्रपरचक्राभ्याम्
संभवन्तीषु भीतिषु
अपरक्तः प्रजावर्गः
आधत्ते प्राणरंहसी ।

॥६७॥

तदन्यायोऽस्त्यनर्थानाम्
अपायानां च कारणम्
निर्मक्षिकीकृत्य तं स्वाः
प्रजास्तोष्या महीभुजा ।

॥६८॥

तेनैव स्वच्छनिष्पक्ष-
न्यायाधारे प्रतिष्ठितम्
राज्यमेव हि विद्वांसो
दृढं श्रेष्ठं च मन्वते ।

॥६९॥

प्रजानां विभवाः प्राणा
यन्निघ्नाः सन्ति सन्ततम्
स न्यायः स्थितिबोधाय
राष्ट्राणां दर्पणायते ।

॥७०॥

तदेवंशक्तिकं न्यायम्
मा प्रयुङ्‌ध्यन्यहस्ततः
स्वयं प्रयुङ्‌धि तं कस्या-
ऽप्यपश्यन् मुखमग्रतः ।

॥७१॥

उद्‌दण्डो, भिन्नमर्यादः
कामवृत्तोऽन्यपीडकः
दण्डनीयः स्वपुत्रोऽपि
राज्ञा न्यायं प्रकुर्वता ।

॥७२॥

प्रजानां परितोषाय
राजर्षिः सगरः पुरा
बहिश्चकार राज्यात् स्वम्
तासां पीडकमात्मजम् ।

॥७३॥

राज्यारंभक्षणादेव
त्वया राष्ट्र-प्रजाद्विषाम्
दण्डनाय दृढो न्यायो
घोषणीयो यथाद्रुतम् ।

॥७४॥

उद्‌घोष एष ते मेघ-
निर्घोष इव माथुरान्
शुभार्यांत लक्षयिता
विशिषन् तव शासनम् ।

॥७५॥

कार्यान्वितेनैव भाव्यम्
प्रतिज्ञातेन भूभुजा
अन्यथा तु प्रतिज्ञैव
न कार्या तेन जात्वपि ।

॥७६॥

यः प्रजार्थे प्रतिज्ञातम्
करोत्यह्नाय सक्रियम्
कृत्वा गर्वं चाऽवधाति
स राज्यार्हेषु गण्यते ।

॥७७॥

प्रजार्थे संकटैर्युद्ध्वा
सोढ्वा च विषमाः स्थितीः
आस्कन्दति सपत्नान् यः
स राज्यार्हेषु गण्यते ।

॥७८॥

अवधेहि प्रतिज्ञायाः
पूरणात् स्यान्महीभुजः
एको लाभोऽपूरणात्तु
स्युः क्षतीनां शतान्यपि ।

॥७९॥

तं बन्ध्यघोषणं भूपम्
शरन्मेघमिव प्रजाः
नाऽद्रियन्ते द्रुमिव च
निष्फलच्छायमुच्छ्रितम् ।

॥८०॥

केचिद् भवन्ति राज्यस्या-
रुन्तुदाः क्षुद्रवृत्तयः
दोषैकदृष्टयो धूर्ता
असिद्धान्ता अदर्शनाः ।

॥८१॥

त्वां बन्ध्यघोषणं कृत्वा-
ऽक्षमतां ते प्रचार्य च
प्रापय्य संकटे त्वत्तः
कञ्चिल्लाभं विधित्सवः ।

॥८२॥

विघ्नन्तश्च सदा राज्य-
कर्माण्येव पुनः पुनः
तादृशान् दमयाऽऽशु त्वम्
मत्वा राज्यस्य वैरिण ।

॥८३॥

तेषु स्थितेषु नैव स्यात्
राज्यं जात्वप्यकण्टकम्
तद् दण्ड्यास्ते, तत्र दण्डात्
नाऽन्यः पन्था हि विद्यते ।

॥८४॥

परं दण्डप्रयोगाया-
ऽवधेयं साधु भूभुजा
अविविच्य कृतो दण्डः
कुरुते महतीं क्षतिम् ।

॥८५॥

तीक्ष्णे दण्डे विशां क्षोभो
मृदावुन्मार्गगामिता !
दण्डप्रयोगवैदुष्ये
एवाऽस्ते राज्यकौशलम् ।

॥८६॥

दृष्टानि दण्डचकर्माणि
कुशिक्षादुष्प्रभावतः
कृतानि शिक्षितैरेव
ज्ञात्वाऽपि मलिनात्मभिः ।

॥८७॥

तेनैवाऽपातता दण्डो
नाऽर्होऽस्ति स्मर्तुमीहितुम्
तथाप्येतैः कारणैः स
राज्ये धर्मतया मतः ।

॥८८॥

राज्ये शान्ति स्थापयितुम्
व्यवस्थां प्रतिरक्षितुम्
प्रजाः पातुं चाऽस्ति राज्ञाम्
दण्ड एव सहायकः ।

॥८९॥

अव्यवस्थां सृजन् राज्ये
भङ्क्त्वा राज्य-व्यवस्थितिम्
तपः कुर्वन्नपि गत
शम्बूको मम वध्यताम् ।

॥९०॥

अहनम् यत्, समीचीनम्
तज्जातं राष्ट्रशान्तये
अन्यथाऽऽरम्भयिष्यत्तत-
तपो राष्ट्रेऽव्यवस्थितिम् ।

॥६१॥

यावदेवं व्यक्तिगताः
स्वार्थाधारितवृत्तयः
वर्धन्ते, यान्ति विलयम्
सर्वकल्याणभावनाः ।

॥६२॥

तावदात्मंभरिः कूटः
पण्डितंमन्य उन्मदः
अयं लोकः शासनेन
स्थापनीयो भवेत्पथि ।

॥६३॥

दण्डहीना व्यवस्था तु
तावन्नो संभवेत्तमाम्
यावदाराष्ट्रमाविश्वम्
नोद्गच्छेत्सार्षचेतना ।

॥६४॥

यत्र शीलं च वृत्तं चा-
ऽद्रीयेते धर्मभूतये
यत्र राजा देव इति
स्मर्यते राजभूतये ।

॥६५॥

बीभत्स्येते यत्र शोष–
सङ्ग्रहौ देशभूतये
यत्र विश्वभ्रातृभावो–
ऽभ्यर्थ्यते विश्वभूतये ।

॥९६॥

स्निह्यन्ति चात्मभावेन
यत्र विश्वजना मिथः
हिंसां, द्रोहं विजहति
गृह्णाना विश्वभावनाः ।

॥९७॥

प्रत्याख्याहि न तावत्त्वम्
दण्डे धर्मत्वभावनाम्
न च व्याख्याहि राज्यस्थो
दण्डस्य त्यजनीयताम् ।

॥९८॥

दण्डाभावे सद्य एव
पीड्यन्ते पापिभिः प्रजाः
सान्दृष्टिकमनिष्टं च
राज्यशक्तिं ग्रसिष्यते ।

॥९९॥

एतद् बुद्ध्वा दण्डहस्तः
प्रजाः शाध्यन्यतश्च ताः
उन्मेषय स्वच्छभावैः
स्रष्टुं निर्दण्डचतास्थितिम् ।

॥१००॥

सहानुभूतिं, सौहार्दम्
समताम्, न्यायवर्तिताम्
आधेहि स्वप्रजावर्गे
साकल्येन गुणानिमान् ।

॥१०१॥

तत्रैवाऽस्ति हि साफल्यम्
राज्यस्य, येन हि प्रजाः
शान्तिं लभेरन्, मन्येरन्
न राज्यं यमशासनम् ।

॥१०२॥

आध्यात्मिकं नैतिकं चो-
त्थानं राष्ट्रनिवासिनाम्
सार्वत्रिकाद्धि पतनाद्
रक्षणायाऽस्ति साधनम् ।

॥१०३॥

एतेनैव प्रकारेण
शासनेन प्रशिक्षिताः
अस्मद्राज्यप्रजा नैव
जानते दण्डसंहिताम् ।

॥१०४॥

एतादृशः समाजस्य
निर्माणाय महीभुजा
प्रथमं तु स्वयं भाव्यम्
स्वार्थशून्यान्तरात्मना ।

॥१०५॥

एतत्तत्त्वमजानन्तः
स्वार्थोपहतबुद्धयः
हास्यपात्राणि सन्त्येके
पृथिव्यां पृथिवीभुजः ।

॥१०६॥

तत् भूमौ भूभुजः सन्ति
सन्तोऽसन्तश्च नैकशः
परिचित्याऽदर्शभूतान्
लक्षणैस्तान् अनुव्रज ।

॥१०७॥

स्वप्रजापालनं कामम्
मन्यन्ते सत्तमा नृपाः
अधमास्तु परस्त्रीणाम्
सङ्गमं कामलम्पटाः

॥१०८॥

जयाय शत्रुषु क्रोधम्
दर्शयन्त्युत्तमा नृपाः
अधमास्तु स्वार्थपूर्त्यै
प्रजानां दमनाय च ।

॥१०९॥

राष्ट्रोत्थानाय ते लोभम्
कुर्वते सत्तमा नृपाः
अधमास्तु सदा वित्ता-
र्जन–सङ्ग्रहकर्मणे! ।

॥११०॥

तदुत्तमानां भूपानाम्
गृहाणाऽदर्शमुत्तमम्
अतिवर्तिष्यसे येन
संख्याम् सामान्यभूभुजाम् ।

॥१११॥

सामाद्युपायैः, सन्ध्यादि-
गुणैः, शक्तित्रयेण च
स्थाने प्रयुक्तैः सबलः
प्रतापहतकण्टकः ।

॥११२॥

विक्रान्तो नतसामन्तो
वात्सल्यावर्जितप्रजः
शत्रुघ्न! धर्मपद्धत्या
कुरु राज्यमतन्द्रितः ।

॥११३॥

एष प्रोक्तो राजधर्मः,
परं चेत्त्वं विशां कृते
स्वं विस्मरेस्तदा भूरि
कर्तव्यं ते स्वतः स्फुरेत्! ।

॥११४॥

परं नवार्जिते राष्ट्रे
कर्माण्येतानि तु त्वया
कार्याणि द्रुतमेव, त्वम्
अन्यथाऽन्तेऽनुतप्स्यसि ।

॥११५॥

राज्यमार्गोऽस्तु निर्बाधः—
स्तदादौ कण्टकायिता
दग्धव्या लावणो सेना
स्वीयवीर्याऽनलार्ऽर्चिषा ।

॥११६॥

ततः कार्याः स्वविश्वस्ता
एव सैन्याधिकारिणः
अन्यथा स्युर्द्विषत्पक्ष-
शेषात् दुरभिसन्धयः ।

॥११७॥

स्रष्टुं लोकप्रियत्वाय
प्रजास्वात्मीय-भावनाम्
तत्र प्रचलिता रीति-
स्थितीः स्वत्वेन पालय ।

॥११८॥

आसीत् किं किं विकासाय
तत्र लोकाभियाचनम्
चरैर्विज्ञाय तत्पूर्त्यै
स्वं संकल्पं च घोषय ।

॥११९॥

भ्रष्टाचारेण कुख्यातान्
लवणात् प्राप्तरक्षणान्
आयुक्तान् अविलम्ब्यैव
सर्वस्वेन वियोजय ।

॥१२०॥

राज्यारम्भक्षणादेव
धर्मराष्ट्रजनद्रुहाम्
दण्डनाय यथाशीघ्रम्
दृढां नीतिं च घोषय ।
॥१२१॥

राज्यं कुर्वन्तमेवं त्वाम्
प्रजाः स्वं भाग्यभास्करम्
दुर्भाग्यरात्र्यपगमे
मंस्यन्त उदयं गतम् ।
॥१२२॥

स्वयं तन्मथुराराज्यम्
अपि ते राज्यकौशलात्
गच्छेत् परं मौनहर्षम्
स्वप्रयोजनसिद्धितः
॥१२३॥

कुशासनाऽवग्रहेण
क्लान्तैस्तत्र प्रजाजनैः
मन्येथास्त्वं स्नेहवृष्ट्या
मेघवज्जीवनप्रदः ।
॥१२४॥

पश्चाच्च क्लेशतपसः
प्राप्तं वरमिवात्मनाम्
इच्छानुरूपं नृपतिम्
त्वां मंस्यन्तेतमां प्रजाः ।
॥१२५॥

माथुराः युवकाः सिक्ता
यमुनाजलशीकरैः
गास्यन्ति हृष्टास्ते कीर्तिम्
लोकाभ्युदयकारिणः ।

॥१२६॥

इति चतुर्थः सर्गः

पञ्चमः सर्गः

संपन्नोऽश्वमहायज्ञः
संपन्ना सार्वभौमता
रामस्य वर्तते राज्यम्
सुखशान्तिमयं भुवि ।

॥१॥

गुणैर्वीर्येण च वशी-
भूता भीता महीभुजः
सार्वभौमस्य रामस्या-
देशात्साकेतमाययुः ।

॥२॥

सच्चक्रे भरतः प्रासा-
दोपकण्ठे नृपाज्ञया
प्रत्युद्गमैः सकुशल-
प्रश्नैः प्राप्तान् महीभुजः ।

॥३॥

तदाज्ञया च राजार्हे-
र्नानासौविध्यसाधनैः
सज्जितासूयकार्यासु
निन्यिरे ते महीभुजः ।

॥४॥

क्षणं ते तत्र विश्रम्य
वेषै राजपदोचितैः
समवेता ययू राज-
प्रासादमभि भूभुजः ।

॥५॥

श्रीराममुपतस्थुस्ते
नत्वा सार्धमुपायनैः
अवन्ध्यशासनं वीरम्
सेनान्यमिव सैनिकाः ।

॥६॥

अमन्यत तदा क्षेम-
प्रश्नो रामस्य सस्मितः
अभयानुग्रहौ शंसन्
सङ्केत इव भूमिपैः ।

॥७॥

आज्ञया तस्य भूपस्य
भूमिपाला अयापयन्
द्वित्राण्यहानि विश्रान्त्यै,
संपर्कायचनागरैः ।

॥८॥

पर्यायतो लक्ष्मणेन
भरतेन च धीमता
दर्शितान्यधिदृश्यानि
तत्र संददृशुर्नृपाः- ।

॥९॥

नतानुन्नत चारित्र्यान्
सरलान् कूटवेदिनः,
आत्माभिमानिनोऽजस्रम्
परसेवानुरागिणः ।

॥१०॥

शान्तान् विक्रान्तसिद्धान्तान्
निष्कामान् सपरिग्रहान्
निःस्वार्थान् बृहदुद्देश्यान्
विभिन्नानपि संहतान् ।

॥११॥

राजभक्तान् राष्ट्रभक्तान्
दृष्ट्वा साकेतवासिनः
सौराज्यसाक्षात्कारेण
सत्रा मुमुदिरे नृपाः ।

॥१२॥

समीक्ष्य राजप्रजयो-
र्मिथस्तत्राऽनुरागिताम्
त्यक्त्वाभिमानं राज्यानाम्
ते नृपा जगृहुर्ह्रियम् ।

॥१३॥

सत्कारैस्तत्र राजार्है-
र्वृद्धां ह्रीवेदनाम् नृपाः
सम्राजः स्नेहसौहार्दै-
रन्वभूवन् पराजिताम् ।

॥१४॥

पञ्चमेऽहनि रामोऽस्ति
तत्र सिंहासने, नृपाः
निर्देशस्य प्रतीक्षायां
सन्ति साञ्जलयः स्थिताः ।

॥१५॥

अस्यामेव स्थितौ तत्र
विश्वराष्ट्रमहीभुजाम्
आदर्शः स महीपालान्
एवं निर्दिष्टवान् नयम्–।
॥१६॥

"आपृथ्वि भवतादेक–
प्रकारं राज्यशासनम्
इति वो निर्दिशन्नस्मि
धर्म्यं स्वं नीतिदर्शनम् ।
॥१७॥

पूर्वं तावद्विश्वमेतत्
किंरूपम् किंरहस्यकम्
एतज्ज्ञात्वैव हि प्राज्ञै–
र्निधार्यं नीतिदर्शनम् ।
॥१८॥

चराचरमयं सर्वम्
जगदेतत् परात्मनः
मायायाः प्रबलो मिथ्या–
विलासः प्रतिबुध्यताम् ।
॥१९॥

किं राज्यम्, क इमे भोगाः,
कः प्रासादो, गृहं च किम्
अत्राऽस्ति सकलं वस्तु
क्षणिकं दुःखसङ्कुलम् ।
॥२०॥

सन्ति केचिन्नृपाः, केचिद्
रङ्काः प्राक्तनकर्मभिः
भवन्ति च नृपा रङ्काः
पुनः स्वैरेव कर्मभिः ।

॥२१॥

तद् गर्वो नैव कर्तव्यः
शक्तौ, जातौ, पदे, कुले
सहसैव हि युस्माकम्
गर्वं कालो हरिष्यति ।

॥२२॥

नृणां जन्मजरामृत्यु-
दुःखकण्टकसंहतेः
भवाटव्या अटाटयेयम्
न जात्वपि समाप्यते ।

॥२३॥

शश्वत् स्वहितमिच्छद्भि-
र्नृभिस्तत् भवचक्रतः
मुक्त्युपायो मार्गणीयो-
ऽस्मिन्नेव क्षणजीविते ।

॥२४॥

स तूपायोऽस्त्येक एव,
जानीध्वं भो महीभुजः!
सशत्रुषड्वर्गजयम्
अशक्तं कर्म केवलम् ।

॥२५॥

मुमुक्षुणा स्वकर्तृत्वा-
ऽभिमानं च जिहासता
चराचरं जगत्सर्वम्
द्रष्टव्यं हीश्वरात्मकम् ।

॥२६॥

तन्मोक्षकामिभिः कर्म
योगपान्थैर्नृपैरपि
राज्यान्यपि हि कार्याणि
निष्कामेनाऽन्तरात्मना

॥२७॥

त्यक्तैषणेन, सर्वत्र
समेन, न्यायवर्तिना
राज्ञा सञ्चालितम् राज्यम्
जायते निःसपत्नकम् ।

॥२८॥

क्षेत्रे सुखस्य, संपत्तेः,
प्रभुत्वस्य च सर्वदा
मिथः स्वभावात् सर्वेषु
भवत्येव सपत्नता ।

॥२९॥

कः कदा कति शक्तोऽस्ति
प्रभुत्वं, सुखसम्पदः
तस्यैव हस्ते नृत्यन्ति
यस्य यावद् बलं भवेत् ।

॥३०॥

स्वार्थपूर्तिमखे शक्ति-
शालिनां भृतिजीविनः
परः सहस्रा हि जना
भवन्त्याहुतयो वृथा ।

॥३१॥

अद्यैकस्य, श्वः परस्य
परश्वश्चेतरस्य हि
संक्रामति करे रक्त-
रञ्जिता प्रभुता भुवि ।

॥३२॥

अस्थिरेण प्रभुत्वेन
सशङ्कान् सभयान् जनान्
अशान्तिरव्यवस्था च
मुञ्चतो नैव कर्हिचित् ।

॥३३॥

तत् शान्त्यै, स्थितये सृष्टौ
राजा राज्यं च भूतले
मा स्म गातामनन्वर्थौ
जनानां परिहास्यताम् ।

॥३४॥

तत् सर्वासामशान्तीनाम्
अपायानां च कारणम्
एकां स्वार्थधियं त्यक्त्वा
यात निर्दोषतां नृपाः! ।

॥३५॥

दृढमुन्मूलिते कामे,
हृदः स्वार्थे बहिष्कृते
पुमान् कृतेन कार्येण
नैव केनाऽपि वध्यते ।

॥३६॥

राज्यं प्रजार्थं तद्राजा
प्रजानामेव भूतये
शक्ति, कोषं, बलं सर्वम्
प्रयुञ्जीत गतस्पृहः ।

॥३७॥

नाऽहं पश्यामि, शृणवा-
नि च राज्ये प्रशासनात्
दुष्टेभ्य, आमयेभ्यो वा
दैन्यात् कमपि पीडितम् ।

॥३८॥

तद् यूयं स्वस्व--राज्येषु
गत्वा, त्यक्त्वा फले स्पृहाम्
न्यायेन, कर्तव्यधिया
प्रजाः पालयताऽनिशम् ।

॥३९॥

रक्षणीया हि मर्यादा
सर्वस्थितिषु कर्मसु
मर्यादायाम् पालितायाम्
नैव कश्चिद् विषीदति ।

॥४०॥

मर्यादयैव ध्रियते
विश्वं, राष्ट्रम्, जना मिथः
तथैव ध्रियतेऽम्भोधिः,
पवनश्चन्द्रभास्करौ ।

॥४१॥

निर्मर्यादो नृपः स्वेच्छा-
चाराद् राज्यप्रजाहितम्
विष्कभ्नाति स्वस्य यशः,
प्रतिष्ठां स्वकुलस्य च ।

॥४२॥

निर्मर्यादाः प्रजाश्च स्वाः
पारम्पर्यसमागताः
प्रहरन्त्येव सकला
राष्ट्रिया मूल्यमान्यताः ।

॥४३॥

निर्मर्यादा उत्पथगाः
प्रजा राष्ट्रं च जात्वपि
संप्राप्नुवन्ति नैश्वर्यम्
सुखं, शान्तिम्, समुन्नतिम् ।

॥४४॥

निर्मर्यादस्थितौ राज्यम्
समाजो व्यक्तयश्च ताः
भवन्त्यान्दोलिताः साङ्गाः
भ्रश्यत्येव व्यवस्थितिः ।

॥४५॥

तत् संस्थाप्य स्वप्रजासु
मर्यादां भो महीभुजः !
विदधध्वं स्वस्वदेशान्
समृद्धान्, स्वावलम्बिनः ।

।।४६।।

उपजीवति सा वर्णा-
श्रमधर्मान् हि केवलम्
विच्छिन्नेष्वेषु सा नैव
स्थातुं शक्नोति जात्वपि ।

।।४७।।

इतो गच्छत राज्येषु
कुरुध्वं च मदीरितम्,
भूमी राजन्वती भूयात्,
क्रियाद्वः कुशलं शिवः" ।

।।४८।।

एवं निर्दिश्य नृपतीन्
भक्त्यैव नतमस्तकान्
विसर्जयामास रामः
स्वस्वदेशनिवृत्तये ।

।।४९।।

विधिस्नाता, दृष्टराम-
तीर्था भक्ता यथा नृपाः
स्वस्वदेशान् न्यवर्तन्त
विशुद्धै रन्तरात्मभिः ।

।।५०।।

ततः स्थित्वैव साकेत-
व्योम्नि रामरविर्नृपान्
स्वतेजसाऽजागरयत्,
प्रैरयच्च स्वकर्मणे ।

।।५१।।

मार्गो मासोऽस्ति ते भूपा
इव सूर्योऽपि रामतः
निर्दिष्ट इव लोकान् स्वैः
करैस्तिग्मैर्न बाधते ।

।।५२।।

धान्यानां पक्वपीतानाम्
सान्द्राऽसीमा च विस्तृतिः
लोकान् प्रदर्शयत्युर्वीम्
सुवर्णाच्छादितामिव ।

।।५३।।

सरघाभिर्मधुकृते
श्रिता विकसिताश्च ताः
कृषकाशां द्राघयन्त्यः
सन्ति सर्षपभूमयः ।

।।५४।।

सर्वस्याऽर्थे ज्ञानमधु
चिन्वतो, ददतो बुधान्
कात्स्न्र्येनैवा ऽनुकुर्वत्यो
दृश्यन्ते सरघास्तदा ।

।।५५।।

अस्त्यन्वर्थो मार्ग एष
उदारो बहुधान्यवान्
यच्छत्याराजमारङ्कम्
वर्त्म लक्षोचितं शुभम् ।
॥५६॥

रामोऽप्यनेन मार्गेण
संस्मारित इवाऽऽत्मनः
प्रारेभे स्थगितां यात्राम्
लोकसंपर्कहेतुकाम् ।
॥५७॥

सार्वभौमो महीपालो
राम आयास्यतीति ते
नृपा आसन् स्वस्वराज्य-
प्रजा रञ्जयितुं रताः ।
॥५८॥

यत्र प्राप्नोति राज्ये स
रामस्तत्र समुत्सुकाः
प्रत्युद्गच्छन्ति राजानो
नानोपायनपाणयः ।
॥५९॥

हैयङ्गवीनानि केचित्
फलमूलानि केचन
निवेद्य ग्राम्यसंघाश्च
कुर्वते तस्य दर्शनम् ।
॥६०॥

प्रजाभिरेव मिलितुम्
तद्याऽऽसीन्न भूमियैः
निर्देशनाप्तये काले
काले साकेतगामिभिः ।

॥६१॥

तन्निषिध्य स्वानुगमे
तत्परान् पृथिवीभुजः
अभ्रमीत् प्रतिराज्यं स
ग्रामाद् ग्रामं जनैर्मिलन् ।

॥६२॥

प्रतिग्रामं स प्रथमम्
शूद्रान् स्नेहेन पृच्छति-
'अशुभं किञ्चिदस्तीति'
वर्णानन्यान् ततः परम्- ।

॥६३॥

''देवमातृकदेशीय-
जनेभ्योऽपि समन्ततः
कच्चित् कृषिर्वितरति
पर्याप्ता धान्यसंपदः?।

॥६४॥

कच्चिदत्राऽस्ति कश्चिद्वः
समाजे उत तद्बहिः
वृत्तिहीनो वासहीनो
नग्नदेहो जनः क्वचित् ?।

॥६५॥

उताहो दुर्व्यवस्थित्या
कश्चिद् वृद्धो जनः शिशोः,
पिता पुत्रस्य, भर्ता च
पत्न्या मृत्योर्न दूयते ?।

॥६६॥

अकाले निधनं यान्ति
कच्चिद् रणजता अपि ?
राज्यस्य दुर्व्यवस्थित्यो-
पचारेणैव वञ्चिताः? ।

॥६७॥

वर्णाश्रमविधेस्तत्त्व-
मजानद्भिः कुतर्कतः
कच्चिन्न सृज्यते वर्ग-
द्वेषधीर्लोकतापनी ? ।

॥६८॥

समाजे त्यक्तमर्यादः
शठः कच्चित् समुद्धतः
कच्चिद् भनक्त्यत्र शान्तिम्
जनानतिचरन् गुरून् ।

॥६९॥

राज्यस्य सेवकाद्, राज्याद्,
दुष्टाद्, राजप्रियादपि
कच्चित् पीडाऽस्ति वः? सर्वम्
ब्रूत मां त्यक्तभीतयः ।

॥७०॥

राजन्येवं पृष्टवति
वात्सल्यावर्जितात्मनाम्
एवं जनानामुद्गारा
आसन् हर्षेण पूरिताः—
॥७१॥

"उदिते त्वयि साम्राज्य-
व्योम्नि सूर्यप्रभे नृप!
कुतोऽस्मान् दुःखकष्टानाम्
अन्धकारो नु पीडयेत्? ।
॥७२॥

तव प्रतापात्सो वर्णा-
श्रमधर्मेषु निष्ठितान्
अस्मान् पीडयितुं शक्तः
कश्चिद् दुष्टोऽथवाऽऽमयः ।
॥७३॥

ग्रामे जनपदे वाऽपि
हिंस्रका वन्यजन्तवः
प्रविश्य नो क्षतिं काञ्चित्
कुर्वते संयता इव ।
॥७४॥

अनावृष्ट्यतिवृष्ट्यौ तु
ताडकान्तकरे त्वयि
नृपे भीत्वेव वीरते
सर्वत्र जनपीडनात् ।
॥७५॥

न च क्वचिद् विघाताय
क्षत्यै च ग्रामवासिनाम्
पतत्यचिन्तितं वज्रम्
सस्फूर्जथु नभस्तलात् ।

॥७६॥

त्वद्भयादिव गेहादि
न भनक्ति प्रभञ्जनः
न क्षेत्राणि विकर्षन्ति
सीमाउल्लङ्घ्य सिन्धवः ।

॥७७॥

हृष्टेव त्वां पतिं प्राप्य
वीरवर्यं वसुन्धरा
सोसूयते यथाकामम्
धान्यानि च फलानि च ।

॥७८॥

भण्डार ओषधीनां त-
द्धरितं भूषणं भुवः,
पशूनां जीवनाधारो
वनसंपद् विवर्धते ।

॥७९॥

केन्द्रीयतत्त्वम् धर्मस्य
पोषणं वपुषां नृणाम्
साफल्यबीजं च कृषे-
र्वरीवर्धि च गोधनम् ।

॥८०॥

ददाति भूर्धान्यमद्रि-
मणिक्यम् रत्नमम्बुधिः
वयं स्मोऽद्यार्थनिश्चिन्ताः
सर्वे निःसङ्ग्रहा अपि ।

॥८१॥

वयं विश्वात्मभावाः स्मः
परमार्थैकदृष्टयः
तज्जात्स्वपि न वर्गेषु
विद्मो वैषम्यमात्मिकम् ।

॥८२॥

नृपते! त्वत्प्रतापेन
वयं स्मो विगतव्यथाः
माभूदस्मत्कृते चिन्ता
जयोऽस्तु सततं तव !।"

॥८३॥

आकर्ण्य तेषामुद्गारान्
हर्षसन्तोषपूरितान्
रामः प्रोवाच-"तुष्टोऽस्मि
युष्माकं स्थितिदर्शनात् ।

॥८४॥

सर्वेषामेव राज्यानाम्
नृपान् नीतिपुरःसरम्
आदिष्टवानस्मि सम्यक्
सौराज्याय शुभाय वः ।

॥८५॥

यद्यापतेदत्र किञ्चिद्
विधुरं, संकटं क्वचित्
मां सूचयत तत् सर्वम्
सहसाऽपगमिष्यति ।

॥८६॥

न्यसर्जयद् दाशरथि-
रेवमाश्वासनैः प्रजाः
ताश्चैनं भक्तिपूर्णेन
जयघोषेण तन्वता ।

॥८७॥

एवङ्कारं तदा मत्स्यान्
अङ्गान् बङ्गान् सकेकयान्
गत्वा भ्रमित्वा रामः सः
साकेताय न्यवर्तत ।

॥८८॥

सन्दर्शनार्थं रामस्य
स्थानस्थानेषु वर्त्मनाम्
नरनार्यः पुष्पमाल्यैः
सार्धमासन्नुपस्थिताः ।

॥८९॥

ममत्वस्निग्धया दृष्ट्या
सस्मितेन मुखेन च
तासां भक्तिं स्वागतयन्
स्पन्दनादेव सोऽगमत् ।

॥९०॥

एवमेव प्रस्थितस्य
तस्य राजशिरोमणेः
अभवत् संगमो नूत्नैः
स्नातकैः सह वर्त्मनि ।

॥६१॥

ते स्नातकाः सप्रणामम्
फलैर्यज्ञविभूतिभिः
सत्कुर्वन्तो नरपतिम्
प्रावोचन् सशिरोनमम्– ।

॥६२॥

"समावृत्ताः, स्वगुरुतः
प्राप्तानुज्ञा गृहाय च
राजन्नत्रोपस्थिताः स्मः
पथि त्वद्दर्शनेच्छया ।

॥६३॥

त्वद्दर्शनं प्राप्य वयम्
गर्विताः स्मो यतो नृप!
प्रमाणितान्यद्य पूर्व-
जन्मनां सुकृतानि नः ।

॥६४॥

दृष्ट्वा त्वां मूर्तमादर्शम्
निःस्पृहैर्मुनिभिः स्तुतम्
उच्छलन्त्यः सन्ति मुदो
राजन्! नो हृत्सु सांप्रतम् ।

॥६५॥

न दस्यवो न रक्षांसि!
त्वत्प्रतापान्महीपते !
प्रथमाश्रमचर्या नो
निर्विघ्नं पूर्णतामगात् ।

॥९६॥

सार्वभौमं कार्यभारम्
शिरसा त्वं वहन्नसि
गरिष्ठं पार्थिवं भारम्
अनन्त इव भूमिप !।

॥९७॥

करवाम कथं कं वा
सहयोगं नु तत्कृते?
पौलस्त्योज्जासनकृते
त्वद्बला इव वानराः ।"

॥९८॥

तान् प्रत्यूचे नरपतिः -
"सहयोगवचःकृते
साधुवादसहस्राणि
भवद्भ्योऽहं समर्पये ।

॥९९॥

सहयोगस्य वाग्भिर्वः
क्षणादुत्साहितोऽस्म्यहम्
प्रतिक्रियां करोत्येव
वचनं हि भवादृशाम् ।

॥१००॥

भविष्यदाशाकेन्द्राणां
स्नातकानां भवादृशाम्
राष्ट्रोत्थानं विधित्सूनाम्
अहं वेद्म्यधिमूल्यताम् ।

॥१०१॥

आर्षशिक्षाम्, राष्ट्रभक्तिम्,
सौजन्यं चाऽपि विश्रुताम्
भवतां सहयोगे हि
राष्ट्रं स्वर्गीयतेऽचिरात् ।

॥१०२॥

तस्मात् प्राप्ता गुरुकुले
भवद्भिर्याऽऽर्षभावना
संक्राम्यताम् सैव विष्वक्
गेहे गेहे जने जने ।

॥१०३॥

स्नेहसौहार्द सेवानाम्
चेतनाभिः प्रशोधिता
विश्वशान्तेकसरणिः
सा जयत्यार्षभावना! ।

॥१०४॥

जगदात्यन्तिकहितम्
तत एव भवेदतः
मन्ये– तस्याः सक्रियत्वे
साहाय्यं मे भवेदिति ।

॥१०५॥

उपेक्षितायां तस्यां स्याद्
गृहं बन्धस्य कारणम्
राज्यं च स्यात् स्वप्रजानाम्
अशान्त्याक्रोशकारणम् ।

॥१०६॥

वैयक्तिकं जीवनं च
भवेत्तस्या अभावतः
भूभारायितमत्यर्थम्
अशान्तम् शून्यचेतनम् ।

॥१०७॥

चेदस्त्यस्मिन् विधौ किञ्चित्-
मत्साहाय्यमपेक्षितम्
निःसंकोचतया ब्रूत
राज्यं तत् पूरयिष्यति ।

॥१०८॥

किञ्च- यूयं यदब्रूत
"त्वद्बला वानरा इति"
न तद् वाच्यम्, तथोक्ते तु
प्रसज्येत कृतघ्नता ।

॥१०९॥

यतस्ते वानराश्चेन्नो-
ऽदास्यन् युद्धे सहायताम्
तदाऽस्मद्विजयो नैवा-
ऽभविष्यत् समराजिरे" ।

॥११०॥

अन्तःसाराम् तस्य गिरम्
श्रुत्वा ते स्नातका नृपम्
प्रत्यवोचन् साञ्जलयः
किञ्चिन्नम्रशिरोधराः—।

॥१११॥

"राजन्! धन्यमहो धन्यम्!
तव कारुण्यमायतम्
यत्त्वं विश्वहितायैवा-
निशं श्राम्यसि, तप्यसे!।

॥११२॥

आत्मनोऽप्यमृतत्वाय
हृत्सु धृत्वैव मन्त्रवत्
त्वन्निर्देशमिमं राजन्!
करिष्यामः क्रियान्वितम्"।

॥११३॥

इत्युक्त्वा नृपमामन्त्र्य
नमस्कृत्य च तं पुनः
प्रतस्थिरे विनीतास्ते
स्नातका हृष्टचेतसः।

॥११४॥

अमप्राप्तामूल्यरत्ना
प्रोषिता इव हर्षिताः
नृपोपलब्धनिर्देश-
रत्नास्ते प्राप्नुवन् गृहान्।

॥११५॥

यथौ रामोऽपि साकेतम्
दर्शनोत्कण्ठितप्रजम्
शान्त्या, समृद्ध्या च कृता-
वासं सुरपुरोपमम् ।

॥११६॥

प्रोष्य प्रत्यागतम् स्वीयम्
पितरं तनया इव
पर्यवृण्वन् प्रजा भूपम्
तदर्थेऽर्पितजीवनम् ।

॥११७॥

स स्तम्भ इव विश्वस्य
प्रकाश इव भूभुजाम्
जीवातुरिव राष्ट्रस्य
पितेवाऽसीच्च तद्विशाम् ।

॥११८॥

एवं भूभृत्तकृजस्य
रामचन्द्रस्य शासतः
गच्छन् आसीत् राज्यकालः
विश्वक्षेमङ्करोऽर्हतः ।

॥११९॥

तस्यां स्थितौ शोचनीये
घटने घटिते उभे-
विलप्रवेशो मैथिल्याः,
लक्ष्मणस्य च निर्गमः ।

॥१२०॥

तस्मात् विरक्ति, भूभार-
हाराच्च कृतकृत्यताम्
प्राप्येव त्यक्तुमैहिष्ट
स्वं शरीरं, भुवं च सः ।

॥१२१॥

तद्राज्यं पुत्रसात्कृत्य,
निर्दिश्याऽदिश्य मंत्रिणः
भक्तान् हनूमत्प्रमुखान्
कपींश्च सविभीषणान्,—।

॥१२२॥

साऽग्नीन् मुनीन् वसिष्ठादीन्
पुरस्कृत्य गतैषणान्,
प्राणायामविधानेन
सरय्वां देहमुज्झितुम्,—।

॥१२३॥

स्वा अनाथीकृत्य कथा -
शेषतां गन्तुमुद्यतम्
एकाकिनं प्रियं भूपम्
त्यक्तुं नैहिषत प्रजाः ।

॥१२४॥

न केवलमयोध्यायाः
प्रजा अपि तु गृह्यकाः
पिपीलिकादयः कीटा
अपि तं राममन्वयुः ।

॥१२५॥

कीदृक् प्रजाप्रियो राजा!
तद्भक्ताः कीदृशः प्रजाः!
भवेदेवं सदा चेत् को
न स्मरेद् दिवमेव गाम्?।

॥१२६॥

राजप्रजामिथः स्नेह-
जातसौराज्यसूतया
विश्वविस्मयकारिण्या-
ऽपूर्वया वार्तयाऽनया ।

॥१२७॥

तदाऽभवद् रामराज्यम्
विश्वस्मिन्नेव हि स्तुतम्
तत्तथा स्तूयतेऽद्यापि
स्तोष्यते च भविष्यति!।

॥१२८॥

इति पञ्चमः सर्गः

जयतु संस्कृतम्

शुद्धिपत्रम्

पृ.	पं.	अशुद्धम्	शुद्धम्
३–	१६	हि हि	हि
८–	६	भबतां	भवताम्
१०–	६	प्राप्त	प्राप्न
१०–	८	पूर्वैं	पूर्वे
१४–	३	धर्मं:	धर्मः
१५–	८	रम्भदम्	रम्मदम्
१७–	१७	तपोवना	तपोवन
२०–	६	श्वश्रु	श्वश्रू
२४–	९	विस्तारयद्	विस्तारयेद्
३०–	१८	राज्याङ्गैषु	राज्याङ्गेषु
३३–	५	शश्वक	शश्वल्ल
३५–	१२	सोष्पते	सोष्यते
३६–	१५	वतमिहै	वर्तामिहै
४१–	३	शुभभ	शुभम
४२–	१५	मुहुर्तो	मुहूर्तो
४३–	१५	शत्रघ्न	शत्रुघ्न
४६–	२	मितम्यचः	मितम्पचः
५१–	१६	क्ष्येत	क्ष्यते
५२–	१४	कार्यं	कार्यं
५६–	१२	बैरिण	बैरिणः
६०–	१६	गत	गतः
६१–	३	सत	सत्

६५–	२०	पून्यसि	प्स्यसि
६६–	१	निर्बाधः	निर्बाध
६६–	३	लावणो	लावणी
६६–	१५	सूय	सूप
७२–	१२	निर्धायिं	निर्धार्यं
७७–	१८	व्वक्तय	व्यक्तय
७७–	२०	श्रइय	श्रश्य
८१–	२	भूमियैः	भूमिपैः
८२–	६	कश्चिद्	कच्चिद्
८२–	१४	कञ्चित्	कच्चित्
८३–	१८	वीरते	बिरते
८४–	१६	बिबर्धते	विवर्धते
८६–	४	गमिष्यति ।	गमिष्यति ।,,
८६–	२०	स्पन्द	स्यन्त
८८–	६	करबाम	करवाम
८८–	१५	साधुवाद	साधुवाद
८६–	६	गुरूकुले	गुरुकुले
६१–	१६	हस्ट	हृष्ट
६२–	१३	त्तकृज	त्तल्लज

मुद्रक :- महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय, छापाखाना

बेलझुण्डी , दाङ

फोन - ०८२-२०-०१९